

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

SPISY SJS
5 / 2 0 0 3

ISBN 80-967574-9-0

Ján Horecký

**ONOMAZIOLOGICKÁ ŠTRUKTÚRA
SLOVENČINY**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
2003

Vydala Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV
Suplement 5

Redigovali SLAVOMÍR ONDREJOVIČ
MÁRIA ŠIMKOVÁ

Návrh obálky EVA KOVAČEVIČOVÁ-FUDALA
Technické spracovanie VLADIMÍR RADIK

Tlač OFPRINT

Náklad 300 ks

© Ján Horecký, SJS pri SAV 2003

ISBN 80-967574-9-0

Obsah

Na úvod (S. Ondrejovič).....	7
I. Teoretické východiská	
Onomaziologická teória tvorenia slov	9
Paradigmatika v tvorení slov	14
II. Štruktúrne útvary	
Činiteľské mená	20
Desubstantívne názvy osôb	22
Mená nástrojov a strojov	24
Názvy výsledkov deja	26
Pomenovania prostriedkov	28
Slovesá odvodené od podstatných mien	29
Bázová sieť deverbatívnych slovies	32
Pomenovania vlastností	35
Modifikačná paradigma	36
Mená zamestnania	41
Názvy krajín a ich obyvateľov	44
III. Neštruktúrne útvary	
Príslovky	49
Číslovky a ich štruktúra	51
Neohybné slovné druhy	54
Citoslovcia čiže interjekcie	55
Literatúra	58

Na úvod

Keď profesor Ján Horecký takmer pred polstoročím pripravoval monografiu *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959), považoval za potrebné odcitovať mienku Antona Bernoláka o slovotvorbe: „Nie je potrebné, aby som zoširoka vykladal o užitočnosti a potrebe tejto náuky. Lebo hocikto, kto sa v tom vyzná, ľahko môže vidieť, že táto náuka je priamo nevyhnutná jednak na utváranie zásoby slov, jednak na naučení sa ich správnej a pravej výslovnosti i významu“ (Bernolák, s. 433).

Na rozdiel od starších bádateľských postupov, pri ktorých sa dost' mechanicky konštatoval istý súbor prípon či koncoviek (veľmi výrazne ešte u B. Letza v *Gramatike slovenského jazyka* z r. 1950), Ján Horecký dnes zdôrazňuje, že výsledkom slovotvorného rozboru, t. j. postupu, ktorým sa v slovách vydeľujú slovotvorné prípony v základnej podobe a slovotvorný základ, je odhalenie slovotvornej štruktúry slova. Nejde teda len o prostú registráciu skúmaných slov. Náš autor už v spomínanej *Slovotvornej sústave*, ale ešte výraznejšie v jej novej verzii (Horecký, 1971) ukázal, že táto slovotvorná štruktúra je vždy dvojčlenná, no nemusí sa vždy zhodovať so štruktúrou morfológickou, najmä ak je medzi koreňovou morférou a slovotvornou príponou viac lexikálnych morfém (porov. napr. Horecký, 1959, s. 38).

Pri ďalšom skúmaní slovotvornej štruktúry slov sa v slovenskej jazykovede začala veľmi plodne uplatňovať teória Miloša Dokulila (1962, 1965) o onomaziologickej štruktúre, založená nie na aditívnom princípe pripájania prípon k základovému slovu, ale na rozvíjaní základného, zovšeobecneného významu, ktorý je reprezentovaný onomaziologickou bázou. V tejto súvislosti okrem Jána Horeckého nemožno nespomenúť plodné výskumy Juraja Furdíka o motivácii pri odvodzovaní slov (Furdík, 1982), ako aj budovanie paradigmatického východiska v štúdiách Kláry Buzássyovej (Buzássyová, 1974).

Cieľom predkladaných komentárov k jednotlivým pomenovaniam je práve ukázať plodnosť týchto teórií pri skúmaní zamera-

nom nielen na jednotlivé slová, ale aj na zložené a rozvité (viac-slovné) pomenovania, ako aj na výskum štruktúry neplnovýznamových slov, ktorým sa v pôvodnej verzii Slovotvornej štruktúry nevenovala nijaká pozornosť. Do úvahy sa tu berú teda aj číslovky, spojky, predložky, častice a citoslovčia, pri ktorých sa poukazuje na absenciu onomaziologickej štruktúry, ale na druhej strane sa poukazuje na nevyhnutnosť uvažovať o ich morfematickej, resp. i slabičnej štruktúre a podľa potreby aj o ich paradigmatickej organizovanosti.

V danom zmysle by predkladané dielko mohlo byť koncentrovanou syntézou (zďaleka nie zavŕšením) polstoročného autorovho výskumu v oblasti derivatológie. Dôležitým momentom, ktorý vyplýva z uvedenej reflexie, je aj zmena názvu zo slovotvornej štruktúry na onomaziologickú štruktúru.

Po polstoročnej *Slovotvornej štruktúre slovenčiny* je tu teda dnes *Onomaziologická štruktúra slovenčiny*, ďalšia významná práca profesora Jána Horeckého, ktorá vychádza v Spisoch Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV. Želáme jej aspoň taký úspech, aký dosiahli predchádzajúce suplementy tejto edície.

Bratislava 31. marca 2003

SAV

Slavomír Ondrejovič
predseda SJS pri

riaditeľ JÚLŠ SAV

I. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ

Onomaziologická teória tvorenia slov

Tradičné skúmanie tvorenia slov bolo orientované na formu, a teda skúmalo, ako sa tvoria slová pripájaním, pridávaním istých útvarov k základnému segmentu. V súlade s tým sa budovala aj pojmová sústava a terminológia. Tvorenie slov sa prvotne chápalo ako odvodzovanie, derivácia (pridával sa aj výskum skladania slov, kompozície), resp. ako pomerne mechanické pridávanie afixov k základu, ktorý sa v súlade s formálnou koncepciou chápal ako slovotvorný základ a celý odvodzovací proces sa považoval za aditívny proces. Svedčí o tom aj klasická definícia slovotvorného základu (Horecký, 1959): Slovotvorný základ je tá časť odvodeného slova, ktorá ostane po odtrhnutí slovotvorného formantu (prípony alebo predpony) a má samostatný lexikálny význam.

Pri skúmaní živých slovotvorných procesov sa nevyhnutne muselo prísť k poznatku, že takýto segment bezprostredne súvisí sémanticky a do istej miery aj formovo so základovým slovom, ktoré je mimo odvodeného slova, a že podľa povahy základového slova môže mať rozmanitú podobu (Horecký, 1986).

Práve ohľad na základové slovo (resp. pomenovanie) však ukazuje, že s koncepciou pridávania sa nevystačí, resp. že je nevyhnutné brať do úvahy aj sémantické vzťahy. To sa zreteľne prejavuje v poukazovaní na rozmanité podoby základových pomenovaní a najmä v sústavnom výskume motivácie (Furdík, 1993). Ukazuje sa, že nejde o mechanický aditívny proces, ale o zložitý, v podstate však binárny vzťah medzi základom a afixom ako pôdorys slovotvornej štruktúry.

Ale ani dôrazom na binárny princíp tejto štruktúry sa neprekonal dvojaké obmedzenie tejto koncepcie „stupňovitej“ adície: obmedzenie na jedinú oblasť slovnej zásoby : zanedbávanie celej, úplnej oblasti pomenovaní, teda aj neodvodených a rozvitých (viacslovných) pomenovaní, ako aj nedostatočný ohľad na znakový, semiotický charakter skúmaných pomenovaní.

Zlomovým prínosom do tradičnej adičnej koncepcie mala byť Dokulilova koncepcia onomaziologickej štruktúry. V praxi sa však neuplatňovala dôsledne, ako vidieť na celkovom tradičnom obraze tvorenia slov v češtine (Dokulil a kol., Tvoření slov v češtině I, II, 1962, 1965) i na súhrnnom opise v kolektívnej monografii M. Čechovej (Čechová a kol., 1990).

V konkrétnych opisoch slovotvornej sústavy sa nedôsledne uplatňuje proklamovaný princíp binárnosti. Vychádza sa síce zo základného protikladu onomaziologickej bázy: onomaziologický príznak, ale pri konkrétnej interpretácii sa pripúšťa aj tretí, sprostredkujúci prvok v podobe onomaziologickeho spoja, ktorým sa špecifikuje význam danej onomaziologickej bázy. Možno tu uviesť klasický príklad: Vo formálne rovnako utvorených slovách *krajinomal'ba* a *olejomal'ba* treba predpokladať prvok, ktorým sa špecifikuje, že ide o predmet maľby v prvom prípade a prostriedok maľby v druhom prípade. V tomto zmysle nie je dosť výstižný ani termín onomaziologický spoj, lebo ide skôr o špecifikačnú zložku pomenovania. P. Štekauer (1998) pri aplikácii Dokulilovej koncepcie tu rozlišuje determinujúcu a determinovanú zložku onomaziologickeho príznaku (nie bázy) a predpokladá tak základný trojčlenný model slovotvornej štruktúry, od ktorého sa vynechaním niektorého člena odvodzujú špecifikované osobitné typy pomenovaní.

Podľa našej mienky tieto tzv. spoje treba klásť nie do oblasti onomaziologickeho príznaku, ale do samého základu, do onomaziologickej bázy. Potom bude táto báza nielenže odkazovať na vonkajší, pojmový obsah, ale bude zahŕňať aj možné sémantické odtiene (významy), ba aj rozličné „onomatologické“ pravidlá, resp. poukazy na rozličné fonologické alternácie. A pritom sa ustavične rešpektuje základný binárny charakter, ktorý sa potom uplatňuje nielen v odvodených slovách, ale aj v neodvodených slovách i v rozvitých pomenovaniach.

V takto budovanej koncepcii má onomaziologickej báza skutočne centrálnu postavenie. Podľa toho, ako sa táto báza formálne formuje, ale najmä podľa toho, či sa v pripájanom onomaziologickeho príznaku vyjadruje motivačný vzťah, možno rozlišovať tri typy onomaziologickej bázy.

Ak sa vychádza z diskurzívneho charakteru jazykovej komunikácie, treba predpokladať, že pri identifikácii (k terminológii porov.

J. Horecký, 1999) sa na prvom mieste určuje, k akému slovnému druhu identifikovaný objekt patrí, resp. či vyjadruje substanciu, alebo príznak (statický či dynamický). Formálne sa táto charakteristika vyjadruje súborom gramatických kategórií. Práve tento súbor možno pokladať za gramatickú onomaziologickú bázu.

V takých jednoduchých prípadoch, ako sú pomenovania *dom*, *voda*, *nový*, *chodiť* je teda východiskom pomenovacej činnosti súbor gramatických kategórií, reprezentovaných paradigmou. Teda napr. nom, gen, dat, ak, lok, inštr – sg, pl – masc – fem – neutr pri pomenovaní substancií (pri podstatných menách), resp. pers, num, temp, asp pri pomenovaní dynamického príznaku (pri slovesách). Na túto bázu sa pripája označenie pomenúvaného, identifikovaného objektu, pravda, bez bližšej špecifikácie sémantických vlastností tohto pomenovania. To je úloha sémantiky.

Motivačné vzťahy sú však zrejmé v pomenovaní typu *let*, *príchod*, *vrava*, *suseda*, *háďa*, *prútie*, *námestie*, *náhrobok*. Tu je síce východiskom súbor gramatických kategórií, ale je zreteľný aj motivačný vzťah k základovým slovám *lietať*, *prichodiť*, *vravieť*, *sused*, *had*, *prút*, *miesto*, *hrob*. Ako je známe, ide tu o vzťah deverbatívnosti, prechýľovania, zdrobňovania, hromadnosti a miesta. Tento motivačný vzťah je teda sémantickým obsahom gramatickej onomaziologickej bázy.

K tomuto gramatickému typu onomaziologickej bázy patria aj neodvodené prídavné mená typu *nový*, *mladý*, ako aj bezpredponové neodvodené slovesá typu *prosiť*, *volať*, *trpieť*, kde je paradigma reprezentovaná zakončením *-iť*, *-ať*, *-ieť*. Prirodzene, v takejto onomaziologickej báze je zahrnuté aj rozčlenenie daných slovies podľa významu, napr. *robiť* takým, *pokladať* za takého, *stávať* sa takým, *fungovať* ako taký. (Podrobnejšie porov. napr. Horecký, 1980 alebo Nižníková – Sokolová, 1998.)

Na gramatickú onomaziologickú bázu sú napokon viazané aj tzv. posesívne zloženiny typu *horenos*, *krutichvosť*.

Osobitným prípadom využitia gramatickej onomaziologickej bázy sú pomenovania utvorené na základe vnútorných a vonkajších vzťahov (metonymie a metafory) typu *orech*, *strecha*, *plášť*, kde sa ako onomaziologické príznaky využívajú vzťahy analógie. Ide o analogickú nomináciu v zmysle J. Horeckého (Horecký, 1989).

Najširšie je v slovenčine, ale aj v iných jazykoch, spracovaná

oblasť slov so zreteľnou slovotvornou štruktúrou – odvodených slov. Tie tvoria vyhranený typ s derivačnou onomaziologickou bázou, ktorá je reprezentovaná súborom gramatických kategórií a naň viazaným derivačným prvkom. Touto pevnou väzbou sa rieši aj diskutovaný vzťah medzi morfológiou a slovotvorbou. Treba znova zdôrazniť, že do derivačnej onomaziologickej bázy patrí nielen významová, obsahová stránka (častá je tu diferenciácia významu), ale aj súbor pravidiel o alternáciách, vokalických aj konsonantických, ktoré nastávajú pri pripájaní onomaziologického príznaku. K tomuto typu patria všetky slovné druhy, no v najvyššej miere podstatné mená, v menšej prídavné mená a v nepatrnej aj slovesá (typu *tykať, bežkať*).

Súhrnný pohľad na sémantické a dynamické vlastnosti slov s derivačnou onomaziologickou bázou v súčasnej slovenčine je napr. v publikácii *Dynamika slovnej zásoby* (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989).

Do oblasti pomenovaní s lexikálnou onomaziologickou bázou, ktorá je reprezentovaná hotovým a gramaticky uceleným slovom, patria jednak zložené slová, jednak neohraničiteľná skupina rozvíjajúcich pomenovaní. Možno tu teda len upozorniť na základné typy a na základné motivačné prvky.

Do skupiny zložených slov patria také typy ako *veľkomesto, rýchlovlak, prvovýroba, drevovýroba*.

Z hľadiska onomaziologickej teórie sem patria aj predponové slovesá, lebo v nich sa onomaziologický príznak vyjadrený predponou pripája (resp. napája) na útvary s gramatickou, resp. paradigmatickou onomaziologickou bázou, teda na základné slovesá typu *chodiť*. Táto vlastnosť vrhá nové svetlo na staršie teórie, teoreticky prudko odmietané, podľa ktorých predponové slovesá patria do oblasti skladania slov. K predponovým slovesám sa pridružujú aj záporné podoby typu *nechodiť*, ale aj záporné substantíva typu *nevojak, nekov, neplatič*.

Na prechode k slovám s derivačnou onomaziologickou bázou sú „zložené“ slová zakončené na *-pis* a *-mer* (*zemepis, ďalekopis, teplomer, úrokomer*). Takéto útvary vlastne stoja na konci radu zložených slov typu *jazykoveda, strojmajster, šéftrener, tvaroslovie, zemepis*.

V rozvíjajúcich pomenovaniach sa k lexikálnej onomaziologickej

báze pripájajú onomaziologické príznaky reprezentované samostatnými slovami alebo rozvitými pomenovaniami. Ide o také typy ako *kultúrny dom*, *sociálna sieť*, *dom kultúry*, *dom zahraničných Slovákov*, *skúška v tlaku*. Charakteristickým prvkom tu je motivácia pripájaných príznakov. Uplatňuje sa v nej miestny vzťah (*jamová základka*, *rozhodca v cieľi*, *sval chrbta*), ďalej napr. účel (*čerpacia jama*), nástroj (*nástrojová oceľ*, *továreň na káble*), látka (*medený kábel*, *spájka zo zliatiny medi*), ale aj objaviteľ alebo autor iného druhu (*Brinellova tvrdosť*, *Richterova stupnica*, *Burgerova choroba*) a pod. Podrobnejšie porov. napr. J. Horecký (1960) a I. Masár (2000).

Na rozdiel od prísne lineárnej morfematickej štruktúry, aditívnej či stupňovito aditívnej slootovornej štruktúry odvodených slov sa v koncepcii onomaziologickej štruktúry nekladie na prvé miesto otázka radenia štruktúrnych prvkov. Z hľadiska našej koncepcie nie je dôležité poradie prvkov v základnom protiklade báza – príznak. Otázka poradia vystupuje do popredia a musí sa riešiť na nižšej, onomatologickej rovine jazykového znaku. A tu platí pravidlo, že na prvé miesto sa vyzdvihuje (porov. teóriu raisingu) špecifikujúci prvok, teda spravidla onomaziologický príznak, pravda, ak nerozhoduje morfológické kritérium, podľa ktorého sa na prvé miesto kladie bázo- vý prvok a na druhé miesto reprezentant príznaku, ak je vyjadrený nezhodným prívlastkom. Toto pravidlo je vyjadrené poradím *kultúrny dom* proti *dom kultúry*.

Na záver treba znova zdôrazniť, že základným prvkom našej koncepcie je znaková povaha pomenovacích jednotiek, ktorá sa realizuje na viacerých rovinách. Takúto štruktúru pomenovania možno zobrazit' takto:

mimojazyková rovina	
konceptuálna rovina	system logických predikátov, logické spektrum
sémantická rovina	system sémantických príznakov
onomaziologická rovina	gramatická onomaziologická báza derivačná onomaziologická báza lexikálna onomaziologická báza onomaziologický príznak
onomatologická rovina	system morfém, základné poradie príznak – báza
fonematická rovina	system foném, fonotaktické pravidlá

Paradigmatika v tvorení slov

Pri skúmaní slovnej zásoby spisovnej slovenčiny a pri súhrnnom hodnotení jeho výsledkov v monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1987) sa odôvodnene venuje primeraná pozornosť aj problematike tvorenia slov. Nie však jeho metódam, resp. technológii, ale skôr výsledkom, istým skupinám slov, ktoré vznikli a vznikajú rozličnými derivačnými postupmi a sú charakterizované predovšetkým spoločnými sémantickými vlastnosťami.

Tieto skupiny sa označujú ako čeľade, hniezda, niekedy ako polia a novšie aj ako paradigmy.

Ako slovotvorná čeľaď sa označuje súhrn slov odvodených z toho istého koreňa, navzájom pospájaných vzťahom odvedenosti (pričom sa výslovne nepostuluje princíp odvedenosti z hľadiska synchronie, často sa berú do úvahy aj diachronne vzťahy). Slovotvorné hniezdo podľa J. Furdíka je „usporiadaný súbor slov s tým istým koreňom, medzi ktorými sú reálne vzťahy odvedenosti (motivačné vzťahy)“ (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989). Alebo v inej koncepcii „isté výseky slovotvorných čeľadí viažuce sa užšie k deju“ (Buzássyová, 1982). V ďalšej definícii sa tu hovorí, že slovotvorná čeľaď je „súbor slovotvorných paradigiem a radov vychádzajúcich od jedného východiskového motivanta“. A napokon: do slovotvornej paradigmy patria slovotvorne motivované slová s rovnakým onomaziologickým príznakom, ale odlišnou onomaziologickou bázou.

Medzi týmito definíciami sú zrejme niektoré protirečenia. Napr. proti vlastnosti usporiadanosti (vyplývajúcej z motivačných vzťahov) sa kladie vlastnosť viazanosti k deju (prečo len k deju?), za základnú vlastnosť sa pokladá rovnakosť onomaziologického príznaku, teda sekundárna vlastnosť onomaziologického vzťahu.

Ako komplement k slovotvornému hniezdu sa kladie slovotvorná kategória, hoci kategória nie je vlastnosť usporiadanosti, nemôže označovať skupinu alebo súbor. Podobne nie je vhodné ako osobitnú skupinu označovať typ (mutačný, transformačný, modifikačný).

Osobitné postavenie tu majú skupiny slov označované ako

slovotvorné pole (Horecký, 1994) a slovotvorná paradigma (Buzássyová, 1972). Slovotvorné pole sa u J. Horeckého vymedzuje ako ideálny objekt daný povahou slovného druhu v základe či motivanta a slovnodruhovou kvalitou odvodeného slova. Teda sémantika sa dostáva k slovu v gramatikalizovanej podobe kategórie slovných druhov. Ich kombináciou vznikajú spomenuté polia: substantívno-substantívne, substantívno-verbálne, substantívno-adjektívne, verbálno-substantívne, verbálno-verbálne, verbálno-adjektívne a adjektívno-substantívne, adjektívno-verbálne a adjektívno-adjektívne. Vnútoraná stavba týchto polí je reprezentovaná usporiadaným súborom sémantických príznakov, ktoré sú odvodené od vlastností základov. Ich štruktúra je daná postupným výberom a radením sémantických príznakov v kladnej či zápornej podobe. Prirodzene, takto vymedzené slovotvorné polia nie sú reprezentantmi skupín slov v slovnej zásobe, ale predstavujú zovšeobecnenú sémantickú štruktúru pri odvodzovaní.

Označenie slovotvorná paradigma u K. Buzássyovej predstavuje ešte zložitejšiu problematiku. V jednej interpretácii sa paradigma kladie do sústavy čelaď – hniezdo a vyjadruje sa ako usporiadaný súbor bezprostredných derivátov (motivátov) toho-ktorého motivanta (základového slova) – to všetko v rámci slovotvorného hniezda. Až prekvapujúco sa na inom mieste (Buzássyová, 1972) vymedzuje paradigma ako trieda slovies istého intencného typu. Práve nadviazaním na teóriu intencných typov sa však poukazuje na potrebu interpretovať, zdôrazniť významovú stránku paradigmy, a teda pokračovať v tomto sémantizujúcom smere ďalej. K. Buzássyová tu cituje Mančuriana, ktorý slovotvornú paradigmu chápe nie ako súbor slov, ale ako súhrn slovotvorných významov reálne alebo poloreálne vyjadrovaných na podklade motivačných vzťahov. Ešte ďalej v tomto sémantizovaní ide Zemskaja, keď zavádza pojem typová slovotvorná paradigma a vymedzuje ju ako zovšeobecnenie konkrétnych paradigiem.

Na druhej strane tu však stojí konkrétne chápanie paradigmy ako usporiadaného súboru istých gramatických kategórií, konkrétne napr. morfológických kategórií – je to tradičná flexívna, skloňovacia paradigma. Ako je známe, usporiadanosť sa v takto

chápanej paradigme dá pomerne jednoducho interpretovať ako uplatnenie či neuplatnenie istých protikladných príznakov. Všeobecne známy je Jakobsonov pokus vymedziť význam pádov príznakmi zásahovosť, okrajovosť a rozsahovosť. Porov. aj štúdiu J. Horeckého (1948) o systéme pádov v latinčine, ale najmä jeho novší pokus (1995) konštruovať systém pádov podľa miery závislosti od slovesa, príp. aj od substantíva (najmä od genitívu).

Vyjadrenie derivačnej paradigmy

Zovšeobecnene paradigmu (aspoň flexívnu) možno chápať ako dvojrozmerný model znázorňujúci rozloženie zvolených kategórií okolo charakterizovaného prvku a naznačujúci vzťahy medzi týmito kategóriami. V tomto zmysle možno aj Buzássyovej výpočet kategoriálnych významov základového slovesa, ktoré sa realizujú pri odvodzovaní, vnímať ako derivačnú paradigmu vymedzenú pozíciami daných kategoriálnych významov.

Ako konkrétny príklad na takúto paradigmu možno uviesť sloveso *rezať*, resp. zovšeobecnene prvok VERBUM, na ktorý sa viažu kategoriálne významy činiteľ – nástroj – dej – spotrebná látka – výsledok deja – ostatok po deji – objekt deja – miesto deja, resp. aj dejová vlastnosť, abstraktá na *-osť* a nositeľ dejovej vlastnosti.

Pravda, treba uvážiť predovšetkým princíp usporiadania – azda podľa miery závislosti od deja (podľa aktantov), napr. agens – objekt – paciens – nástroj deja – miesto deja. Dejová vlastnosť by tu však mala byť kategoriálna vlastnosť vyúsťujúca v kvalitu, teda prakticky nový slovný druh, s novou paradigmou typu VERBUM – vlastnosť – abstraktum – nositeľ vlastnosti.

Je zrejmé, že takéto usporiadanie, vychádzajúce zo základového slova, je založené na hypotéze, ktorú by sme mohli označiť ako derivačnú: nová kategória sa odvodzuje (derivuje) pripojením istého slovotvorného formantu. Usporiadanie kategoriálnych prvkov možno však skúmať aj z takrečeno „opačného“ východiska, z požiadaviek kladených na pomenovanie, resp na tvorenie pomenovaní. Bola by to onomaziologická hypotéza, podľa ktorej východiskom je zovšeobecnená vlastnosť – onomaziologická báza, dopĺňovaná príslušným onomaziologickým príznakom. Onomaziologickú paradigmu by potom bolo možné vymedziť ako usporiadaný súbor kategoriálnych významov

charakterizovaných onomaziologickým príznakom rovnakého slovného druhu. Namiesto kategoriálny význam by bolo vhodnejšie takýto útvar označiť ako sémantéma.

Sémantéma ako systém sém (onomaziologických báz)

V každom prípade – či už z derivačného alebo onomaziologického hľadiska – však ide o sémantému ako usporiadaný systém sém totožných s onomaziologickou bázou.

Pri vymedzovaní jednotlivých sémantém, resp. kategoriálnych významov K. Buzássyová (1972) vychádza z derivačnej hypotézy, a teda do významu sém prenáša vlastne významy základových slov. Pravda, opiera sa pritom o Revzinovské príznaky (Revzin, 1972) +/- limitný, +/- konkrétny a +/- intenzívny. Charakteristika slovesného podstatného mena v prípade *kývanie – kývnutie* sa pritom týka nie „odvodeného“ slova, ale základu, ktorý môže mať význam jednorazový alebo opakovací. Pri slove *strih* ide zase o tú vlastnosť slovesa, že poukazuje aj na možný výsledok. Ukazuje sa, že plodnejšie bude vychádzať z onomaziologickej hypotézy a charakterizovať jednotlivé sémy (resp. onomaziologické bázy) základnými vlastnosťami procesuálnosť (voľný priebeh deja) a rezultatívnosť (poukaz na množný výsledok deja). Rozloženie týchto prvkov možno v rámci sémantémy deja znázorniť týmto dvojrozmerým modelom:

O	O	O
+PROC	-PROC	+PROC
-PROC	-REZ	+REZ
orba	prosba	zbierka

Treba povedať, že uvedené semémy definované príslušnými sémami (dej, stav, výsledok) zároveň reprezentujú onomaziologické bázy na tvorenie príslušných podstatných mien. Pravda, konkrétnu podobu treba doplniť o súpis možných typov onomaziologických báz (či ide o gramatickú, derivačnú alebo lexikálnu onomaziologickú bázu – GOB, DOB, LOB):

+PROC	-PROC	+PROC
-REZ	-REZ	+REZ

GOB rezanie	výstava	výrez

DOB	rez		rezeň
DOB	šepot	služba	odrezok
	rezba	príslužba	
	zbierka		stavba
			prístavba
			výslužka
			šľahačka
LOB	zbierka	nočná	
	zákonov	služba	

K. Buzássyová (1972) v úsilí o kompletnosť do deverbatívnej derivačnej paradigmy zahrnuje podstatné mená, ale aj prídavné mená a od nich odvodené podstatné mená nositeľov vlastnosti (*horľavý – horľavosť – horľavina*). Ako však vidieť, pomenovania typu *horľavosť, horľavina* nie sú odvodené priamo od základového slovesa, ale od istého člena paradigmy, resp. v našej interpretácii od adjektívnej sémantémy. Preto pokladáme za primeranejšie vymedzovať paradigmy jednotne na slovotvornom základe tak, aby aj základom aj záverom bol slovný druh. Porov. Horeckého deverbatívne substantíva, deverbatívne adjektíva, deverbatívne slovesá (1994).

Nezávisle od konkrétneho východiska, derivačného alebo onomaziologického, možno však adjektívnu (vlastnostnú) sémantému znázorniť týmto dvojrozmerným modelom:

Základným príznakom je aktívnosť – pasívnosť (ACT – PAS), v jeho rámci sa uplatňuje protiklad aktuálny – potenciálny (AKT – POT), resp. jeho neutralizácia:

ACT				ACT/PAS				PAS
AKT	POT			AKT/POT	POT		AKT	
<i>úci/iaci</i>	<i>ací</i>	<i>k</i>	<i>n</i>	<i>aný</i>	<i>k</i>	<i>telný</i>	<i>l</i>	<i>aný</i>
(prebiehajúci proces)	(prípravený na dej)			(schopný na proces)		(podliehajúci dajúci sa)		výsledný
<i>ťahajúci</i>	<i>ťahací</i>	<i>vrtký</i>	<i>omý</i>	<i>hravý</i>	<i>klzký</i>	<i>štiepatelný</i>	<i>jedlý</i>	<i>štiepaný</i>

Výrazným znakom, vyplývajúcim napokon z charakteru slovného druhu adjektívum, je neprítomnosť gramatickej onomaziologickej bázy a na druhej strane hojnosť pomenovaní s lexikálnou onomaziologickou bázou typu *spievajúci vodopád, ťahacia harmonika, ťažné lano, ťahavý spev, ťahateľný výkovek*,

ľahané cesto.

Séma AKT – POT

Osobitnú pozornosť treba venovať séme AKT/POT, reprezentovanej morfémiami *-avý* a *-ivý*, ktoré napriek skoro úplnej formálnej zhode nie sú synonymné, nespája ich ani morféma *v*. Už pri bežnej analýze sa ukazuje, že v istých prípadoch funguje ako záväzný sémantický segment morféma *l* v type *horľavý* a *horlivý*. K štruktúre *-a-vý*, *-i-v-ý* treba pridať štruktúru s týmto *l* v type *hor-l-av-ý* a *hor-l-i-vý*, ale aj štruktúru s *-č* v type *pál-č-i-v-ý*, *dôver-č-i-v-ý*. Rozšírená onomaziologická báza je tu v type *u-znan-l-i-vý*. Obidva sufixy však majú rozvinutú sémantickú štruktúru.

Základný význam sufixu *-a-v-* možo vymedziť ako aktuálny, práve prebiehajúci (preto AKT): *blikavý*, *bodavý*, *hlodavý*, *jagavý*, *váhavý*. V iných odtienkoch prevažuje dôraz na pripravenosť, na potenciálnosť procesu: *obetavý*, *pohrdavý*, *sedavý*, *vyzývavý*, *zamietaťavý*. Rozsiahla je skupina adjektív s významom „schopný realizovať potenciálny dej“: *driemavý*, *hrabavý*, *chápvavý*, *podnikavý*, *skákvavý*, *štekavý*, *zabúdavý*. Podobnosť je základnou sévou v adjektívach ako *čaptavý*, *hvízdavý*, *kmitavý*, *stúpvavý*, *klesavý*, *rozbíehavý*. Pasívny význam „podliehajúci deju“ je v adjektívach ako *opadavý*, *lámavý*, *striedavý*, *zbiehavý*.

Paralelné, no nie dôsledne sú významy adjektív na *-ivý*. Napr. prebiehajúci proces (*ničivý*), pripravený na proces (*hrabivý*, *mámivý*), podobný (*klátivý*, *krúťivý*), podliehajúci deju (*kazivý*, *lomivý*, *štiepivý*). Na príslušné miesta treba zaradiť aj adjektíva s morfému *l* a *č*: *pamätlivý*, *žičlivý*, *zhovorčivý*, *ústupčivý*, *zádumčivý*, *nákazlivý*.

Prirodzene, hranice medzi jednotlivými sémami, resp. onomaziologickými bázami nie sú vždy presne vymedziteľné. Je tu skôr významové kontinuum, v ktorom jednotlivé onomaziologické bázy vyčnievajú, pričom však výstižne charakterizujú danú sémantému ako zložku onomaziologickej paradigmy vymedzenej slovnými druhmi verbum – adjektívum

Napriek naznačenému a uplatnenému rozdielnemu východisku, resp. derivačnej a onomaziologickej hypotéze a na ne nadväzujúcim dvojrozmerným znázorneniam (modelom) treba osobitne vymedziť špeciálnu modifikačnú paradigmu, ktorej

sémantémy možno charakterizovať ako prechýľováciu (feminatíva a názvy mláďat), hypokoristickú (deminutíva a augmentíva) a kolektívnu (hromadné mená). Ich semémy sa vymedzujú pomerne ľahko, ale vzniká pritom zásadná otázka, či aj tu možno vidieť protiklad derivačný – onomaziologický. Z povahy vecí vyplýva, že nevystupujú aktívne pri onomaziologickej hypotéze, ale že v prevažnej väčšine prípadov ide o pripájanie k hotovým slovám, resp. o deriváciu od hotového slova. Je tu teda zrejme istý špecifický typ paradigmy, v ktorej protiklad derivačný – onomaziologický stráca zmysel.

II. Štruktúrne útvary

Činiteľské mená

K. Buzássyová vo svojej slovotvornej paradigme deverbatív (1974) ako prvú zložku uvádza činiteľské mená. Je to odôvodnené tým, že sa v nich najvýraznejšie odráža slovesný dej. Rovnakú pozornosť si zasluhujú tieto mená aj v onomaziologickej teórii: činiteľský prvok je relevantný v súbore slovotvorných prípon tvoriacich onomaziologickú bázu, ale, prirodzene, aj vo výbere onomaziologických príznakov (konkrétnych slovies). Onomaziologické bázy spolu s onomaziologickými príznakmi tvoria štruktúru tejto zložky, ktorú sme nazvali sémantémou.

Predbežne možno túto štruktúru znázorniť takto:

	TEL'	
EC	Č	CA
	ÁR/AR/IAR	
	NÍK/NIK	
	ÍK/IK	
	ÁK	OŠ OŇ ÚŇ

Proti staršej, často zdôrazňovanej téze, že činiteľské mená, najmä s príponou *-te'* sa tvoria len od nedokonavých slovies, treba postaviť tézu, že smerodajnou vlastnosťou tu nie je vid, ale zameranie činnosti (nie však intencia). Svedčí o tom fakt, že jestvuje značný počet substantív odvodených od dokonavých slovies (*posväťiteľ', stvoriteľ', spasiteľ', obnoviteľ'*), ale aj fakt, že mnohé mena s príponou *-te'* nevyjadrujú len jednorazovú činnosť, ale podľa situácie aj odvodené od nedokonavých slovies môžu vyjadrovať opakovanú činnosť. Zakladateľ je nielen ten, kto niečo založil, ale aj ten, kto niečo zakladá opakovane (zakladateľ kartotečných lístkov). Podobne predkladateľ je ten, kto predkladá aktuálne nejakú žiadosť, ale aj ten, kto tú žiadosť predložil kedysi. Niekedy sa rozlišuje počet objektov: zhotovovateľ vyrába viacero objektov, zhotoviteľ vyrobil jeden objekt.

Zameranie činnosti sa rozlišuje jednak podľa výsledku činnosti (objekt – stav), jednak podľa smeru, orientácie, zamerania činnosti Činiteľa, ktorý má za výsledok materiálny objekt, možno chápať ako produktora (staviteľ – budova), toho, ktorý má za výsledok stav, situáciu, možno označiť ako efektor (EFF), zameranie na agensa by sa mohlo označiť ako afektor (AFF). Pritom treba ešte rozlišovať aj zameranie od agensa k produktorovi alebo efektorovi a zameranie od objektu alebo stavu k agensovi (pri perceptívnej, poznatkovej komunikácii). Niekoľko príkladov: majiteľ nevyjadruje nijaké zameranie (resp. nie agensa), *staviteľ* – zameranie na objekt (produktor), *kazateľ* na stav (efektor), *pozorovateľ* je percipient od objektu, *bádateľ* percipient od stavu, *konateľ* jednak percipuje od stavu, jednak orientuje sa na stav.

Ostatné prípony v činiteľskej sémantéme sú menej diferencované alebo majú iné príznaky. Pod príponu TEL' možno podradiť prípony Č (*ladič, volič*), ÁR (*pisár*), ÍK (*odpadlík*), NÍK (*strážnik*). V type *sudca* ide o zameranie na stav, riešenie, kým v type EC *chodec*, AN *skokan* o zameranie na agensa, na vyjadrenie jeho schopnosti. V type CA má dôležitú funkciu sekundárny typ *vývozca*, ktorý je druhotne opretý o dejové meno *vývoz*. K typu *chodec* sa pričleňuje typ *trestanec*, sekundárne opretý o trpné pričastie *trestaný*.

Načrtnutý „holý“ systém možno doplniť o konkrétne príklady.

TEL' AFF: *majiteľ, nositeľ, držiteľ, ospevovateľ, krotiteľ, konateľ, ukazovateľ, skladateľ, zostavovateľ, vykonávateľ*
(s lexikálnou OB *spolumajiteľ, miestodržiteľ, nositeľ významovania*)

TEL' PROD: *staviteľ, budovateľ, spisovateľ, cvičiteľ*

TEL' EFF: *kazateľ, učiteľ, riešiteľ, stvoriteľ, bádateľ, vnímateľ, spasiteľ, spojovateľ, zapisovateľ*
(LOB: *spoluriešiteľ, riešiteľ grantovej úlohy, podveliteľ, veliteľ zásahu*)

Č AFF: *uvažovač, vyvažovač, unášač, vrhač, oráč, hasič*

Č PROD: *vyrovnávač, ladič, hlásič*

Č EFF: *plánovač, volič*

(LOB: *prvovolič, hlavný plánovač*)

Č PROD: *vynášač, vykopávač, zapisovač*

(LOB: *zapisovač vozňov*)

ÁR AFF: *klamár, luhár, lekár, vladár, šepkár., fajčiar, ťažiar, tlačiar, opravár*

(LOB: *šéflekár, zverolekár, rastlinolekár*)

ÁR PROD: *tesár, pisár, pletiar, lejár, piliar*

ÁK AFF: *spevák, jedák, pasák, strašiak*

(LOB: *predspevák, operný spevák*)

ÁK EFF: *vrták*

ÁK PROD: *žobrák, zabijak*

NÍK AFF: *vlastník*

NÍK PROD: *poľovník, rečník, tlmočník, tanečník*

(LOB: *predtanečník*)

NÍK EFF: *strážnik, útočník, priekupník*

NÍK AFF: *zápasník, obetovník, čarovník*

ÍK EFF: *odpadlík, prebehlík, ubehlík*

EC AFF: *kupec, lezec, kosec, letec*

(LOB: *horolezec, skalolezec*)

CA AFF: *sudca, vodca, radca, zvodca*

(LOB: *vojvodca, tajný radca*)

OŠ AFF: *kradoš, hladoš, dudroš, chvastoš, bifloš*

OŇ AFF: *skuhroň, hltoň*

ÚŇ AFF: *ťahúň, behúň, chrapúň, šplhúň*

Desubstantívne názvy osôb

Na rozdiel od deverbatívnych názvov osôb, v ktorých charakteristickým príznakom je typ slovesa a jeho zameranie, pri desubstantívnych názvoch osôb základným onomaziologickým príznakom je nie zameranie slovesa, ale orientácia konajúcej osoby. Tá je orientovaná na výrobu objektu (*stolár* – EFF) a na starostlivosť o jestvujúci objekt (*záhradník* – AFF). Ďalšou charakteristikou takýchto názvov osôb je využívanie dvoch paralelných OB – *-ár* a *-ník*. Prítom pomenovania na *-ár* sa sémanticky výrazne členia na špeciálne skupiny. Sú to názvy podľa vyrábajúceho subjektu (*stolár*) a názvy ošetrovaných objektov (*zemiakár*). Je tu aj ďalšia špecifikácia na pestovateľov (*zeleninár*) a chovateľov (*ovčiar*). Táto špecifikácia je oveľa zriedkavejšia pri

názvoch osôb na *-ník*: *záhradník, vinohradník*, ale už nie napr. *kravník*. Názvy ošetrovateľov sa členia na dve ďalšie skupiny: pomenovania podľa športu (*diskár*) a podľa hudobných nástrojov (*trúbkar*). Názvy osôb na *-ník* nevytvárajú takéto skupiny.

Názvy podľa typických vlastností sú obidvoma príponami obsadené takmer úplne paralelne. Napr. miesto – *vrchár, lazník*, príslušnosť – *matičiar, mládežník*, vlastnosť – *trochár, posmešník*, postavenie v priestore – *západniar, západník*.

Rozsiahly priestor zaberajú názvy s prevzatou OB typu *gitarista*. Sú to najmä názvy hudobníkov (*huslista, basista*) a športovcov (*futbalista, rugbista*), *-án* (*intrigán, mafián*) a *-ik* (*chemik, politik*).

Pomenovania na *-ár* sa tvoria pravidelne, takmer sériovo, podľa istej formuly typu „ten, kto vyrába“, kým pomenovania na *-ník* sa častejšie uplatňujú individuálne, so špecifickým opisom v onomaziologickom príznaku (*zápasník, bojovník*). S tým súvisí aj menšia miera výskytu prevzatých slov.

K základnej dvojici mien osôb s príponou *-ár/-ník* sa pridružujú *-jové* prípony domáce *-ík* a prevzaté *-ik* (*fyzik, chemik*), ako aj prípony *-ovec* (*štúrovec*) a prevzaté *-er/-ier* (*boxer, garderobier, kanonier*). K *-ovým* príponám patria *-án* v type *františkán, hegelján, -ák* v type *lipták, dolniak, -áč* (*brucháč*), *-ál* (*nosál*), *-an* (*lagan*). Neobyčajne produktívna je prípona *-an* s viacerými variantmi (*dedičan, sídlišťan*), najmä vďaka fungovaniu v menách obyvateľov (*Skaličan, Stupavčan*) ako aj *-anec* (*Topoľčanec*).

Širokú oblasť pokrývajú najmä zoologické a botanické mená typu *nátržník, rozchodník, potápnik, lastovičník*, menej časté sú názvy na *-ár* (*brehár, muchár*).

Prehľadné členenie skúmanej sémantémy podáva tabuľka:

ÁL'	ÁČ	ÁN	ER/IER	ISTA	ÁR	NÍK	OVEC	ÁK
nosál	brucháč	mafián	boxer	trapista	stolár	klobučník	štúrovec	Záhorák
			garderobier		mečiar			

Doklady:

ÁR EFF: *stolár, sochár, obrázkar, peciar, hrnčiar, krpčiar, tehliar, oceliar*
(LOB: *kamenosochár*)

ÁR AFF: *zemiakar, obilninár, zeleninár, cibuliar, tabačiar*
rybár, ovčiar, bravčiar, holubiar, husiar, sokoliar, kraviar
diskár, stovkár, guliar, lyžiar, krauliar
 (LOB: *dvojstovkár, desaťbojár*)
trúbkar, náradiar, šatniar, hrobár, vodár, knihár, plechár,
potrubár, nástrojár, sviečkar

ÁR LOC: *vrchár, hraničiar, domkár*

ÁR ADH: *matičiar, poklonkár, frajerkár*

ÁR HAB: *figliar, rozumkár, rodinkár, posmeškár, svätuškár*

ÁR POZ: *východniar, západniar, národnar*

ER: *boxer, rančer, dispečer, gavalier, konferencier, guvernér*
 (LOB: *viceguvernér*)

ÁK: *dolniak, horniak, tretiak, piatak*
 (LOB: *prvoročiak*)

ISTA: *trapista, fejtonista, kombajnista, telefonista, slávista,*
internista, filatelist, davista, pozitivist
 (LOB: *neopozitivist, novopozitivist*)

NÍK EFF: *klobučník, kabátnik, črievičník, stavebník, zámočník*
 (LOB: *drevorobotník, kovorobotník, kovoroľník*)

NÍK AFF: *záhradník, hájnik, kaviarnik, žalárnik, požiarnik, továrnik,*
revírnik, aparátnik
 (LOB: *cukrovarník, liehovarník, guľometník, mínometník*)

NÍK LOC: *lazník, kasárnik*

NÍK ADH: *mládežník, straník, hriešnik, tridsiatnik, škriepnik*

NÍK HAB: *posmešník, kajúčník, neporiadnik, úlisník, frivolník*
 (LOB: *ľahkomyselník, dobrovoľník, spoluvinník*)

NÍK POZ: *západník, osadník, dolník, krídelník*

IK: *fyzik, hygienik, technik, symfonik, cynik, politik*
 (LOB: *astrofyzik, neoscholastik, novoromantik*)

OVEC: *štúrovec, národovec, hurbanovec, bernolákovec,*
pytagorovec

Mená nástrojov a strojov

Typickým a takmer jediným reprezentantom sémantémy strojov a nástrojov je prípona *-dlo*. Prípájajú sa k nej onomaziologické

príznamy vyjadrované slovesami zameranými na spracovanie materiálnych produktov (*krájadlo*), v menšej miere slovesá zasahujúce istú situáciu (*svietidlo*). K perceptívnemu zameraniu patrí typ *slúchadlo* (*poslúchať*, *počúvať*). Obojstranné zameranie je v type *čerpadlo* (*čerpať*), týkajúci sa predovšetkým materiálnych objektov. V type *kyvadlo* sa nevyjadruje nijaké zameranie, je to pohyb na mieste, resp. nástroj na skúmanie pohybu. Podobný nezameraný typ predstavuje *ležadlo*, resp. ešte výraznejšie pomenovania dopravných prostriedkov (*vznášadlo*, *lietadlo*).

K typu *slúchadlo* možno priradiť aj typ *napájadlo* s orientáciou na materiálny objekt, pravda, pri perceptívnej komunikácii.

K typu *slúchadlo* (percepcia nemateriálnej situácie) sa priraduje materiálny typ *čistidlo*, reprezentovaný takmer homonymnou príponou -DLO². Je to veľká skupina pomenovaní prostriedkov, kde v onomaziologickom príznaku sú spravidla faktitívne slovesá (*čistiť* – robiť čistým). Patrí sem aj variant -IVO v type *osivo*, *sadivo*.

Menej zložitú sémantickú štruktúru, najmä čo do zamerania príznakových slovies, majú pomenovania s príponou -Č (*krájač*), pomenúvajúce jednoduché nástroje, s ktorými môže manuálne manipulovať človek, ako aj pomenovania zložitejších, spravidla technicky fungujúcich strojov typu *krájačka*, *umývačka*. Podobnú významovú štruktúru majú aj pomenovania s príponou -NÍK a -KA (*priebojník*, *prikrývka*).

V schematickom prehľade je tu takáto štruktúra:

IVO	DLO ²	DLO ¹	Č	AČKA/IČKA	NÍK	K
osivo	čistidlo	krájadlo	krájač	krájačka	pilník	prikrývka
stavivo		svietidlo		sušička	priebojník	prichytka

Výber konkrétnych prípadov:

DLO¹ PROD: *strúhadlo*, *krájadlo*, *kvapkadlo*, *rýpadlo*, *stínadlo*, *čerpadlo*, *česadlo*, *rozpúšťadlo*

DLO¹ EFF: *umývadlo*, *močidlo*, *mučidlo*, *tlačidlo*

DLO¹ AFF: *škrabadlo*, *ťahadlo*, *švihadlo*, *dvíhadlo*, *vábido*, *slúchadlo*, *kyvadlo*, *zaklínadlo*, *chápadlo*, *písadlo*

DLO² PROD: *miešadlo*, *kírmidlo*, *počítadlo*

DLO² EFF: *večeradlo*, *meradlo*, *divadlo*, *prestieradlo*

DLO² AFF: *kľačadlo*, *sadadlo*, *vahadlo*, *napájadlo*, *spínadlo*,

zrkadlo, opradlo, stavadlo
 IVO: *osivo, fajčivo, liečivo, farbivo, hnojivo, sadivo, strelivo, palivo, jedivo, krmivo*
 Č PROD: *krájač, snímač, prepínač, miešač, stierač, valcovač, zaraďovač*
 Č EFF: *stýkač, vysielateľ, prijímač, zberač, čítač, počítač, vysávač, riadkovač, odzrňovač, odparovač, hrstovač, triedič, chladič, spotrebič*
 Č AFF: *ovládač, vyorávač, rozorávač*
 AČKA PROD: *práčka, mláčačka, striekačka, spájkovačka, hobľovačka, frézočka, strúhačka, oračka, kosačka, sejačka, zbíjačka*
 AČKA/IČKA EFF: *varička, napájačka, húkačka, vysielateľka, chladnička*
 AČKA/IČKA AFF: *hojdačka, sedačka*
 NÍK: *palník, pilník, varník, razník, blatník, styčník*

K pomenovaniám utvoreným z gramatickej onomaziologickej bázy patria v tejto sémantéme napr. *cukrovar, kávovar, liehovar* a *sklonomer, vodomer, prietokomer*.

Názvy výsledkov deja

Pre sémantému výsledku deja je charakteristická prípona *-ok*, menej výrazné sú prípony *-enka, -ina, -nica* a *-ivo*. Neobyčajne produktívne sú tu pomenovania s gramatickou onomaziologickou bázou (popri pomenovaní *tlač* najmä od predponových slovies: *záber, zápis, výnos, zostrih*). V koncepcii K. Buzássyovej sa k tejto sémantéme ako osobitné pričleňujú dve ďalšie sémantémy: ostatok po deji a objekt deja. V onomaziologickej koncepcii však nemajú dostatočné odôvodnenie. To, čo ostáva po deji (resp. činnosti) je vlastne tiež istý výsledok, aj keď nezamýšľaný. Aj *piliny* sú výsledkom rezania. Objekt deja by nemal byť motivantom pomenovania, netvorí jeho onomaziologickú bázu ani onomaziologický príznak. V type *cvičiteľ – cvičenec* v obidvoch prípadoch ide o vykonávanie činnosti „cvičiť“, rozdiel je v aktívnej

činnosti cvičiteľa a odvodenej, cvičiteľom navodenej činnosti cvičenca Ani pomenovania *sádzka, vložka, šľahačka* nie sú objektom, ale výsledkom činnosti vyjadrenej v onomaziologickom príznaku. Je otázka aj to, či sémantickou iradiáciou vzniká objekt deja v prípade ako práca – činnosť a práca – výsledok činnosti napr. v spojení *ručná práca*.

Uvedenou charakteristickou príponou *-ok* sa tvoria pomenovania konkrétnych objektov typu *výrobok, prívarok, rozprašok*, ale aj abstraktné mená typu *zárobok, ústupok, úväzok, poznatok*. Niektorými pomenovaniami tohto typu sa však neoznačuje výsledok, ale priebeh deja, činnosti, napr. *vánok* (niečo vanie, veje), *výbežok* (niečo stále vybieha, je vybehnuté), *zákusok* (čo je určené na „zakusnutie“, zahryznutie). Podobný stav je aj v pomenovaniach s príponou *-anka*: *maľovanka* – čo vzniklo maľovaním, *rezanka* – čo vzniklo rezaním, ale na druhej strane *lízanka* – čo je určené na lízanie, *uspávanka* – čo je určené na uspávanie. Podobne aj pomenovania s príponou *-enka*: *tlačienka, sušienka, kosienka* proti stavovým pomenovaniam typu *myšlienka, mienka*. Pomerne zriedkavý je typ *praženica, parenica* opretý o trpné prídavné, ktoré samo osebe evokuje dokončenie činnosti. Paralelné sú pomenovania s príponou *-ina* typu *rytina, tkanina, zavarenina, zmrzlina*.

Charakteristickou črtou tejto sémantémy je pomenovanie výsledku deja na základe gramatickej onomaziologickej bázy, spravidla mužského rodu, najmä s predponovým onomaziologickým príznakom: *tlač* (súhrn novín), *výpis, zápis, záber, výber, únos, zostrih, prestrih, výkres, nákres*.

Pomerne časté sú aj pomenovania s lexikálnou onomaziologickou bázou, napr. *medirytina, zlatorez, úradný záznam, zápis do školy, výber štúdií, únos lietadla, elektrický výboj, mesačný zárobok*.

Schematicky možno sémantickú štruktúru tejto sémantémy zobraziť takto:

IVO	OK	INA	ANKA	ENKA	NICA
tlačivo	výtlačok	tkanina	maľovanka	tlačienka	praženica

Doklady:

IVO: *pečivo, rezivo, melivo, pradio, pletivo*

OK: *ústupok, smútok, vánok, výrastok, výrobok, zárobok,*

výbežok, poklesok, úsmešok

INA: *usadenina, plodina, spalina, vyvrelina, rúbanina, zlátanina*

ANKA/IANKA: *maľovanka, lízanka, hrianka, riekanka,
schovávanka, spievanka, vyšívanka*

ENKA/IENKA: *myšlienka, peenka, osienka*

NICA: *parenica, čarbanica, kálanica, miešanica, viazanica, mrvenica*

Pomenovania prostriedkov

Z povahy vecí vyplýva, že najvýraznejším východiskom pri tvorení pomenovaní nástrojov sú názvy procesov, teda slovesá. Substantíva sa však využívajú v onomaziologických príznakoch. Preto sémantéma týchto pomenovaní v desubstantívnej paradigme vlastne nemá charakteristickú onomaziologickú bázu, ani príslušné prípony, ale sú prevzaté z paralelnej deverbatívnej sémantémy. Nejednotné je aj pomenovanie týchto útvarov: názvy nástrojov, prístrojov, prípravkov, pomôcok, prípadne aj strojov. Azda najvhodnejším súhrnným pomenovaním by bol názov pomenovania prostriedkov.

V tomto zmysle charakteristickou OB, resp. príponou je prípona *-ník*, potom *-nica*, *-ica*, *-isko*, *-ie* a napokon aj *-ka*.

V skupine slov s príponou *-ník* možno rozlíšiť dve základné vlastnosti: na jednej strane s aktívnym zafarbením (*jadrovník*, *závitník*), na druhej strane s pasívnym zafarbením (*dáždnik*, *zimník*), resp. aj s neutralizovaným významom typu *mílnik*, *kilometrovník*, *sklonovník*, napokon aj s istým obsahom (*čajník*, *cenník*, *smetník*). Význam obsah (CONT) je zrejmý aj v pomenovaniach s príponou *-nica* (*popolnica*, *vzorkovnica*). Tu je aj charakteristická skupina pomenovaní čiar alebo iných matematických pojmov (*kružnica*, *súradnica*, *údolnica*). Menej časté sú prípony *-ie* a *-isko* (*náradie*, *potrubie*, *kosisko*).

Prípona *-ica* s príznakom, náznakom podobnosti je v type *ihlica*, *trubica* (porov. vzorec).

Zložitejšie zariadenia sú charakterizované príponou *-ka*: *motorka*, *lod'ka*, *sečkovica*.

Schematicky:

-IE	-NICA	-NÍK	-ICA	-ISKO	-KA	-ENKA
potrubie	popolnica	popolník	trubica	kosisko	dvojkolka	čelenka

Doklady:

NÍK AKT: *závitník*, *svorník*, *medzerník*

NÍK PAS: *dáždnik*, *slnečník*, *ohradník*, *skleník*, *medzník*, *hraničník*

NÍK CONT: *popolník*, *chlebník*, *čajník*, *seník*, *zápisník*

NICA CONT: *popolnica*, *tabačnica*, *mliečnica*, *knižnica*, *včelnica*, *klávesnica*

NICA LIN: *kružnica, priesečnica, sečnica, úpadnica, údolnica*

ICA SIM: *ihlica, širica, iskrica*

ISKO: *bičisko, hrablisko, sedisko*

KA: *dvojkolka, dbanka*

ENKA: *vlásenka, peňaženka, električenka, vstupenka,
navštívenka, kľúčienka*

IE: *nákončie, kovanie, perovanie, riadenie, súkolesie, sútyčie, ozubie*

Slovesá odvodené od podstatných mien

Typickým príkladom na tvorenie slovesa od podstatného mena je sloveso *kraľovať*. Pripojením slovesnej gramatickej morfémy *-ovať* k pomenovaniu osoby *kráľ* vznikne sloveso, označujúce činnosť osoby, ktorá funguje ako kráľ alebo sa aspoň správa tak, ako by bola kráľom. Podobne sú utvorené slovesá ako *učiteľovať*, *riaditeľovať*. Pripojením príslušnej gramatickej morfémy k podstatnému menu *kniha* vzniká sloveso *knihovať*, ktorým možno pomenovať nejaké využitie knihy, nejakú manipuláciu s knihou. Napr. *knihovať letenku* – zapísať ju do príslušného zoznamu cestujúcich zvolenou linkou a letom. Pripojením vhodnej predpony k takýmto slovesám sa uvedená činnosť zaraďuje do konkrétneho času alebo priestoru. Napr. *dobačovať*, *zaknihovať*.

Práve v súvislosti s pripájaním predpôn však vznikajú útvary, ktoré nie sú opreté o konkrétne sloveso, ale vlastne až o podstatné meno, z ktorého je sloveso odvodené. Jestvuje napr. sloveso *premostiť* – spojiť mostom dva brehy rieky, ale niet slovesa *mostiť*. Sloveso *stolovať* je zreteľne odvodené od podstatného mena *stôl*, ale pre sloveso *nastoliť* nemáme bezpredponové sloveso *stoliť* a jeho význam musíme chápať ako „položiť na stôl a tým dať do pozornosti adresáta nejaký problém“. Napr. *nastoliť otázku zachovania mieru*.

Všetky tieto prípady ukazujú, že spoľahlivým východiskom nie je základové podstatné meno, ale vhodná gramatická morféma, t. j. *-ovať*, *-iť*, *-ieť*, *-núť*. Teoretickou oporou pri takomto obrate v slovtvornej teórii je onomaziologická teória M. Dokulila, založená na predpoklade, že každé pomenovanie sa člení na dve základné

zložky, na onomaziologickú (pomenovaciú) bázu a onomaziologický príznak – OB + OP. V onomaziologickej báze sa odráža vhodná koncepcia, všeobecný význam, ktorý treba vyjadriť slovom, v onomaziologickom príznaku sa tento všeobecný význam dopĺňa o konkrétny príznak. V prípade *knihovať* je tento všeobecný význam „manipulovať s nejakým objektom – knihou“ a konkrétnym príznakom je slovo *knih*. Ale ak nejestvuje sloveso vhodné ako onomaziologický príznak, treba onomaziologickú bázu rozšíriť aj o spresnenie nejakou predponou, čím vzniká akási rámcová onomaziologická báza, do ktorej sa ako príznak vloží vhodné podstatné meno. Napr. od podstatného mena *most* nejestvuje sloveso *mostiť*, preto na pomenovanie činnosti spájania dvoch bodov mostom treba použiť rámcovú onomaziologickú bázu „*pre - iť*“ a spresniť ju podstatným menom, pomenovaním prostriedku, ktorým sa toto spojenie realizuje. Ak je týmto prostriedkom *most*, vzniká sloveso *premostiť*.

Všeobecný význam „fungovať ako, správať sa ako“ sa v súčasnej spisovnej slovenčine vyjadruje gramatickou onomaziologickou bázou na *-ovať* a *-iť*. Doplnením vhodného príznaku vznikajú podmetové, subjektové slovesá orientované na pôvodcu, nositeľa deja.

Je tu niekoľko významových odtienkov (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980):

1. fungovať ako: *kraľovať, bačovať, gazdovať, včeláriť, murárčiť*
 2. správať sa ako: *susediť, súperiť, blázniť*
 3. mať, pociťovať, vnímať: *škodovať, pochybovať, žialiť, boľiť*
 4. robiť, vykonávať činnosť: *schádzovať, žartovať, chybiť, hrešiť, tieniť*
 5. používať ako nástroj: *bubnováť, veslovať, trúbiť, plachtiť, letovať*
- Gramatická onomaziologická báza môže byť rozšírená jednak zvratným zámenom *sa* (*lyžovať – lyžovať sa, blázniť sa*), jednak príponou *-č* (*drotárčiť, stolárčiť, dievčiť, čertiť sa, chlapiť sa*).

V oblasti predmetových slovies sa uplatňuje gramatická onomaziologická báza *-iť* a *-ovať*. Je tu tiež niekoľko všeobecných významových odtienkov:

1. robiť takým, vyhlasovať za takého: *mrzačiť, hostiť, väzniť, maďarčiť*
2. vykonávať istú činnosť: *modelovať, plánovať, štvrtiť, kopčiť*

3. manipulovať s nejakým objektom: *farbiť, soliť, číslovať, pečiatkovať, kolkovať, močovkovať, klinčovať, palicovať, bičovať, knihovať, žrebovať, koreniť, triediť*

Z derivačných onomaziologických báz sa uplatňuje predovšetkým prípona *-k*: *hákať, ujúkať*. Pri predponových slovesách sa uplatňuje morféma *-n*: *zalesniť, uskladniť*.

Uvedené významové skupiny nie sú navzájom izolované. Nie sú spravidla ani kompletne, nemožno od jedného substantíva odvodzovať úplnú sústavu predponových slovík. Je to predovšetkým preto, že nejde o „pripájanie“ predpon k základovému substantívu, ale o využívanie daného substantíva, a to veľmi často v prenesenom význame, na vyjadrenie zamýšľaného významu. Napr. v slovese *školiť*, ktoré je zrejme „odvodené“ od substantíva *škola*, nejde o využitie školy ako budovy, ale skôr o zvýraznenie procesu vzdelávania, resp. výchovy.

V zmysle onomaziologickej teórie treba sloveso *školiť* interpretovať ako vykonávať činnosť zameranú na poskytovanie vzdelania, ktorá sa často realizuje v škole. Z tejto interpretácie vyplýva, že sú možné len predponové slovesá *vyškoliť, zaškoliť, doškoliť* a *preškoliť*.

Príznačné je toto obmedzenie v takých podmetových slovesách ako *kraľovať, panovať, korunovať, učiteľovať, stolárčiť*.

Pre rámcové onomaziologické bázy je pozoruhodné, že ako onomaziologický príznak sa nemusí nevyhnutne brať jestvujúce sloveso (neodvodené, ale aj odvodené typu *školiť*), ale stačí vziať príslušné substantívum, na ktoré je orientovaná činnosť zvoleného slovesa. V slovesách *prednožiť, zanožiť, prinožiť, unožiť, roznožiť* nie je onomaziologickým príznakom nejestvujúce sloveso *nožiť*, ale podstatné meno *noha*. V slovese *premostiť* je takýmto onomaziologickým príznakom slovo *most*, v slovese *opásať, odpásať* je to *pás*, v slovese *vymedziť, zamedziť* to je *medza*, v slovese *vystrediť, odstrediť* slovo *stred*, v slovesách *osloviť, vysloviť* podstatné meno *slovo*.

Pomerne často sa toto príznakové substantívum využíva v prenesenom význame. Vidieť to už na uvedených slovesách *školiť, preškoliť*, ale najmä v slovesách ako *nastoliť* – položiť na stôl čiže predložiť na posúdenie, *zakľúčiť* – zavrieť na kľúč čiže dokončiť,

uzavrieť, *okabátiť* – zbaviť kabáta čiže oklamať, *oslniť* – nasmerovať na niekoho slnko čiže príjemne prekvapiť, *speňažiť* – zmeniť na peniaze čiže využiť na získanie peňažnej sumy. Krajným prípadom môže byť sloveso *zasviniť* – zašpiniť veľmi, ako to robí sviňa, resp. *vysomáriť sa* – dostať sa z nejasnej situácie.

Nezriedka sa vyskytujú protikladné dvojice predponových slovies tohto typu. Napr. *zazátkovať* – *odzátkovať*, *zavodniť* – *odvodniť*, *nalodiť* – *vylodiť*, *nalodiť sa* – *vylodiť sa*, *uskladniť* – *vyskladniť*, *zaľudniť* – *vyludniť*, *zapariť* – *odpariť*.

Vysokú produktivnosť tvorenia slovies od substantív možno pozorovať aj pri preberaní slov. Popri slovách s gramatickou onomaziologickou bázou typu *ministrovat'*, *škálovať*, *plánovať* sú bežné slovesá s (rozšírenou) derivačnou onomaziologickou bázou o morfému *-iz*: *motorizovať*, *kanalizovať*, *banalizovať*, *sumarizovať*, *komputerizovať*. V slovesách ako *plynofikovať*, *elektrifikovať* je touto rozširovacou zložkou morféma *-fik*: *elektrifikovať*, *plynofikovať*.

Zaregistrovať jestvujúce slovesá zreteľne súvisiace so základovými substantívami je úlohou lexikografie. Náuka o tvorení pomenovaní skúma spôsoby tvorenia podľa potrieb spoločnosti a spoločenskej komunikácie. Pri tomto skúmaní, ako vidieť na uvedených a komentovaných príkladoch, sa dobre uplatňuje onomaziologická teória.

Bázová sieť deverbatívnych slovies

Základovým slovom pre tvorenie slovies sú veľmi zreteľne substantíva i adjektíva. Aj z onomaziologického hľadiska možno ukázať, do akej miery a akými spôsobmi sa k onomaziologickým bázam priberajú substantíva a adjektíva vo funkcii onomaziologických príznakov. Porov. tu príslušné kapitoly.

V rámci samého slovesa však nie je situácia taká prehľadná. Predovšetkým aj tradičné aditívne odvodzovanie je bežné len v type *bežať* – *bežkať*, teda využíva sa zdrobňovacia, resp. zjemňovacia prípona *-k*. Z hľadiska onomaziologickej teórie možno jednoznačne konštatovať, že derivačná OB *-kať* je vlastne

gramatická OB rozšírená o derivačný prvok *-k*, ktorý však môže byť ďalej rozšírený o morfému *-in-*: *spať* – *spinkať*, *búvať* – *buvinkať*. Popri derivačnej OB *-kať* je tu zriedkavejšia podoba *-š-*: *ťapšať*, *kupšať*.

K tejto derivačnej OB sa priradujú slovesá, v ktorých sa ako OP využívajú citoslovčia. Ich dejový charakter a tým aj odôvodnenosť tohto priradenia sa posilňuje hojnými prípadmi, keď interjekcia funguje ako predikát. Ide o také prípady ako *jajkať*, *čľupkať*, *hmkať*, *božekať*.

S istými výhradami možno k tejto derivačnej OB priradiť aj slovesá so zámenným onomaziologickým príznakom, napr. *vykať*, *tykať*, *onikať*.

Oveľa širšie, ale súčasne aj oveľa spornejšie a nejednotne interpretovaná je vnútroslvesná derivačná oblasť: jestvovanie a dotváranie slovesných tvarov vyjadrujúcich trvanie, smerovanie alebo spôsob slovesného deja. Nie je zatiaľ uspokojivo vyriešená ani otázka, či tu ide o lexikálne alebo gramatické prvky, prostriedky. Z hľadiska onomaziologickej teórie však takáto interpretácia nemusí byť predmetom diskusie, ak sa vychádza z predpokladu, že ide o derivačné onomaziologické bázy, z ktorých sa vychádza pri vnútroslvesnom tvorení tvarov potrebných na vyjadrovanie aspektuálnosti.

Zovšeobecnením poznatkov z rozličných diskusií o povahe týchto vnútroslvesných prvkov, opierajúc sa aj o svoju teóriu diskurzívnej činnosti človeka, E. Pauliny vypracoval všeobecne platnú trichotómiu onomaziologických príznakov: je tu onomaziologický príznak priebehovosti, opakovanosti a určenosti, pričom centrálné postavenie priebehovosti je posilnené aj zápornosťou príznakov *-DET* a *-ITER*.

Táto základná OB slovesa ako pomenovania menlivej vlastnosti slovesa je teda reprezentovaná trojicou príznakov: *+/-PROC*, *-ITER*, *-DET*, pričom základný príznak má kladnú i zápornú podobu. V zápornej podobe *-PROC* je charakteristickým prvkom stavových slovies typu *sedieť*, *ležať*, ale aj nepribehových slovies typu *smútiť*, *myslieť*. Vlastné pribehové (činnostné) slovesá využívajú do istej miery kategóriu plurálnosti: proti *-PL* typu *ísť*, *letieť* stojí *+PL* typu *chodiť*, *lietať*, kde sa dej opakuje viacnásobne.

Gramatická OB iteratívnosti je reprezentovaná morfémmi *-ávať*,

-ievať, -úvať alebo aj *-ovať*: *volávať, písavať, chodievať, kupovať, sľubovať*. Charakteristickým sprievodným znakom je vokalizácia alternácia v koreni, často vo viazaných tvaroch: *(vy)chádzať, (do)nášať*.

Gramatická OB determinovanosti je reprezentovaná morfémiami *-iť* (*kúpiť, pustiť*), ktoré sa opierajú o protiklad s OB ITER: *kúpiť – kupovať, pustiť – púšťať*. Najcharakteristickejším znakom však je rámcová OB s predponovými morfémiami ako onomaziologickými príznakmi, ktorými sa popri posilnení príznaku determinovanosti zároveň vyjadruje aj istý lexikálny význam.

Nulový príznak determinovanosti je v type *pustiť*, pravidelne je však vyjadrený predponami, vyjadrujúcimi miestnu, časovú a spôsobovú určenosť.

OB typu LOC – GOB DET je napr. v slovesách *vyniesť, odniesť, doniesť*.

OB typu TEMP – GOB DET: *dobehnúť, zbohatnúť, predurčiť, rozpísať sa*.

OB typu MOD – GOB DET: *naostríť, ovenčiť, rozniesť, vybehať sa*.

K OB ITER patria tvary ako *chodievať, myslievať*. Typickou zložkou tejto OB je rámcová OB s príznakom vyjadreným obyčajne predponou *po-*, ktorou sa označuje dokončenie, zúplnenie deja: *porozprávať, ponapísavať, poprestierať, poskupovať*.

V schematickom vyjadrení môže mať bázo­vá sieť, resp. sieť onomaziologických báz v slovesných tvaroch túto podobu:

+ DET	+ PROC	+ ITER
TEMP	– DET	
LOC	– ITER	
MOD	– PL	
	+ PL	
	– PROC	

Je prirodzené, že veľmi zriedkavé budú slovesá, ktoré by mohli vyplniť všetky body tejto siete. Na druhej strane časté budú prípady, keď dané sloveso bude patriť len do niektorých bodov. Pravidelné sú však prípady zaradenia do dvoch protikladných bodov, napr. *padáť – padávať, doniesť – donášať*. Pomerne zriedkavé sú prípady, najmä pokiaľ ide o prevzaté slovesá, ktoré v

rovnakej (vlastne homonymnej) podobe možno zaradiť do viacerých skupín. Napr. *citovať* je procesuálne aj iteratívne, ba aj determinované. Podobne *fungovať*, *relaxovať*.

Osobitne treba skúmať slovesá s morfémi *sa*, *si*, resp. celkové umiestnenie takýchto slovies v načrtnutej bázovej sieti.

Pomenovania vlastností

Pomenovania abstraktných, resp. vyabstrahovaných vlastností sa pravidelne tvoria od akostných prídavných mien. Sú tu derivačné onomaziologické bázy *-osť*, *-stvo* a *-ie*. Tieto morfémy sú aj derivačnými OB pre desubstantíva.

V onomaziologickom príznaku s derivačnou OB *-osť* sa využívajú slovo tvorne či derivačne nezreteľné základy ako *žiaľ*, *rád*, *niečo pred*, napr. *radosť*, *žalosť*, *žiadosť*, *hodnosť*, *prednosť*. Ale využívajú sa tu aj názvy osôb s dôrazom na ich vlastnosti: *priateľskosť*, *sebeckosť*, *svojstvo*, *pestvo*. Výraznú skupinu tvoria pomenovania výsledkov deja: *rozostavanosť*, *previazanosť*, *prepojenosť*, ďalej napr. *dedičstvo*, *zlodejstvo*.

Bez priamej nadväznosti na sloveso či adjektívum sú pomenovania, ktorých derivačná OB poukazuje na počet, štatistickú hodnotu skúmaných javov: *nehodovosť* – počet nehôd, *poruchovosť*, *úrazovosť*, *požiarovosť*. Uplatňuje sa tu vlastne rozšírená derivačná OB – morféma *-osť* sa napája na morfému *-ov* (ktorá formálne vyjadruje vzťah k súboru).

Zriedkavejší je tu variant derivačnej OB *-oba*, napr. *dĺžoba*.

Paralelné sú pomenovania vlastností s derivačnou OB *-stvo/-ctvo*. Napr. *zverstvo*, *priateľstvo*, *zlodejstvo*, *sebecko* s derivačnou OB poukazujúcou na charakteristické vlastnosti pomenovacieho príznaku.

Osobitne sa vyčleňuje skupina substantív pomenúvajúcich presvedčenie, myšlienkové vlastnosti: *mafianstvo*, *priateľstvo*, *sebecko*, *kresťanstvo*, *snobstvo*. Výraznú skupinu tvoria pomenovania výrobných odvetví: *baníctvo*, *lesníctvo*, *zlatníctvo*.

Veľmi častá je derivačná OB vyjadrovaná prevzatým zakončením *-izmus*: *etatizmus*, *socializmus*, *konfucianizmus*, *satanizmus*.

Napokon gramatická OB *-ie* poukazuje na ustálenú vlastnosť,

charakteristický stav: *bezlesie, bezvládie, výročie*.

Schematické rozloženie onomaziologických báz:

-OBA	-OŠŤ	-IE	-STVO/-CTVO	-IZMUS
<i>dľžoba</i>	<i>radosť</i>	<i>bezlesie</i>	<i>zverstvo</i>	<i>humanizmus</i>

Doklady:

OBA: *dľžoba, mdloba, hniloba, ťažoba, dražoba*

OŠŤ HAB: *radosť, žalosť, slabosť, hrubosť, tvrdosť, hrdosť, akosť, plachosť, ľudskosť*

OŠŤ NUM: *nehodovosť, poruchovosť, požiarovosť, smrtnosť, úmrtnosť*

IE HAB: *bezlesie, bezvládie, prítmie, ostrie, zdravie, bytie, obrodenie*

STVO HAB: *zverstvo, sebeckosť, buričstvo, zbojstvo, zlodejstvo, priateľstvo, kresťanstvo, epigónstvo*

STVO OFF: *slúžnovstvo, županstvo, manželstvo, spisovateľstvo, učiteľstvo, dekanstvo, členstvo*.

Modifikačná paradigma

Už v pôvodnej verzii onomaziologickej teórie M. Dokulil rozlišoval tri charakteristické skupiny pomenovaní a označil ich ako onomaziologické kategórie. V prvých dvoch skupinách išlo o pomenovania, ktoré pri derivačnom procese ostávali v rámci toho istého slovného druhu: desubstantívne substantíva, alebo prechádzali do iného slovného druhu, napr. deverbatívne substantíva. Je zrejmé, že z hľadiska derivačného procesu tu niet podstatného rozdielu. Aj z hľadiska onomaziologickej teórie sa na tomto mieste realizuje rovnaký proces, rozdiel je v tom, že v prvom prípade sa ako OP berie prvok z rovnakého slovného druhu ako OB – je to mutačná kategória. V druhom prípade je tento onomaziologický príznak z iného slovného druhu, je to transformačná kategória. Teda nejde vlastne o kategoriálne rozdiely, ak sa kategória chápe ako zovšeobecnený prvok gramatického systému jazyka.

Ešte väčší rozdiel je medzi pomenovaniami utvorenými z hotových slov (neodvodených či odvodených) pripojením istého modifikujúceho (a často aj hodnotiaceho) prvku. Nevychádza sa tu zo

špecifikovanej OB, ale za východisko sa berie vlastne lexikálna OB, ktorá sa charakterizuje nejakým modifikujúcim prvkom. Môže to byť osobitné slovo (*malý dom*) alebo špecifická morféma (*domček*).

Pretože uvedené spôsoby pomenovania tvoria pomerne uzavreté organizované systémy, bolo by primeranejšie označovať ich ako paradigmy. Popri desubstantívnych a deverbatívnych paradigmách má potom výrazné miesto modifikačná paradigma. Je organizovaná do radu špecifických sémantických polí – sémantém, pričom každá sémantéma je charakterizovaná súborom sém (porov. tu na s. 17).

V slovnej zásobe súčasnej slovenčiny, resp. pri pomenúvaní jej jednotiek sa uplatňuje modifikačná paradigma rodová (generická), stupňovacia (gradačná) a zjemňovacia.

V generickej modifikačnej paradigme sú tri sémantémy podľa gramatického rodu: základná pre mená mužského rodu, prechýľovacia pre mená ženského rodu a mláďacia pre pomenovanie mláďat stredného rodu:

lev-Ø lev-ic-a le-vič-a

Generické modifikácie

Ide o prevod pomenovania podoby mužského rodu na pomenovanie ženskej osoby (alebo zvierat'a). Uplatňuje sa tu predovšetkým paradigma ženského rodu: *sused – suseda, kmotor – kmotra, okáň – okaňa, vdovec – vdova*.

Najčastejšia však je morféma *-k-* (resp. *k-a*): *učiteľ – učiteľka, minister – ministerka, magister – magisterka, ochranár – ochranárka, diler – dilerka, narkoman – narkomanka, kameraman – kameramanka*. Niektoré sú bez opory v mužskom rode: *hosteska, modelka, fitnesska*.

Druhá charakteristická je prípona *-yňa*: *boh – bohyňa, vrah – vrahyňa, kolega – kolegyňa*. Spravidla sa spája s morfévou *-k*, ktorá nastupuje namiesto prípon *-ok, -ca, -ec*: *svedok – svedkyňa, sudca – sudkyňa, sprievodca – sprievodkyňa, zradca – zradkyňa, letec – letkyňa, jazdec – jazdkyňa, poslanec – poslankyňa, veľvyslanec – veľvyslankyňa*.

Prípona *-iná* je v pomenovaniach *švagriná, testiná*, adjektívna podoba je v slove *kráľovná, cisárovná, cárovná, princezná*. Zried-

kavá je v apelatívach prípona *-ová*: *švagrová*. Je výlučnou príponou ženských priezvisk: *Rusková, Zemková, Jarošová, Bosáková, Klasová, Kráľovičová, Zemaníková*.

Častý je prevod gramatickou morférou pri adjektívnych priezviskách: *Veselý – Veselá, Tučný – Tučná, Čierny – Čierna, Bílý – Bílá*. Niektoré priezviská ostávajú neprechýlené: *Z. Hajdu, M. Balažovejch*, resp. v cudzích priezviskách typu *E. Piaf, I. Bergman, G. Garbo*.

Na pomenovanie živých tvorov – zvierat sa najčastejšie používa prípona *-ica*: *lev – levica, zajac – zajačica, tiger – tigrica, slon – slonica, had – hadica, samec – samica, byvol – byvolica, káčer – kačica, holub – holubica, drak – dračica, mul – mulica, páv – pávica*.

Príponou *-ica* sa tvoria aj niekoľké názvy ženských osôb: *snúbenec – snúbenica, verenec – verenica, chovanec – chovanica, vdovec – vdovica, svätec – svätica, čert – čertica, veštec – veštica*.

V niekoľkých prípadoch treba predpokladať spätné, regresívne prechýľovanie smerom od ženskej podoby k mužskej: *žaba – žabíak, opica – opičiak, morka – moriak, modelka – model*.

Dvojaká interpretácia je možná v dvojiciach ako *klebetník – klebetnica, hriešnik – hriešnica, tanečník – tanečnica, naničhodník – naničhodnica, uličník – uličnica*. Možno tu predpokladať prechýľovanie s príponou *-ník/-nica* alebo samostatné tvorenie príponou *-nica*: *chovanec – chovanica, učeň – učnica, pobehlík – pobehlica*.

Osobitnú sémantému v prechýľovacej paradigme tvoria názvy mláďat, tvorené príponou *-a/-ä*: *vnuk – vnúča, had – háďa, vlk – vlčica, lev – levíča, holec – holiča, pes – psíča, žrebec – žriebä, holub – holúbä, chlapec – chlápä*. Zriedkavá je prípona *-ča*: *kura – kurča*.

Systémový tlak sa prejavuje v trojiciach typu *lev – levica – levíča, holub – holubica – holúbä, vnuk – vnučka – vnúča, vlk – vlčica – vlča, čert – čertica – čertiča*.

Gradačná modifikácia

Na rozdiel od generickej modifikácie gradačná (stupňovacia, mierová) modifikácia sa týka substantív, adjektív i sloviess, sú tu preto tri paradigmy podľa slovného druhu. V každej sú tri sémantémy: deminutívna, augmentatívna, resp. emotívna pri substantí-

vach a zjemňovacia pri adjektívach a sčasti aj pri slovesách.

V substantívnej deminutívnej sémantéme sa uplatňuje predovšetkým morféma *-ček*. Prípája sa k lexikálnej OB životných i neživotných mien mužského rodu: *chlapček, braček, vrabček, žrebček, parobček, zlodejček, ujček, samček, bratanček, smček, jelenček, starček, synovček*. Treba ich však odlišiť od alternujúcej podoby *mladiček – mladička*, ktorá vzniká spojením prípon *-ík* a *-ček*: *Janíček, koníček*.

Často sa modifikačná prípona *-ček* pripája k neživotným lexikálnym OB: *domček, strojček, dubček, zubček, olejček, valček, hrbolček, stolček, rámček, kahanček, stojanček, rezanček*. Niekedy odpadá zakončenie *-iec/-ec*: *veniec – venček, hrmiec – hrmček, vzorec – vzorček, štvorec – štvorček, listok – lístoček, krčah – krčiaztek*.

Alternáciou *st + č* vzniká zakončenie *-tek*: *prst – prštek, vrch – vrštek, nos – noštek, obuch – obuštek, pysk – pyštek, kožuch – kožuštek, krčah – krčiaztek, bozk – božtek, roh – rožtek*.

Ako charakteristická deminutívna prípona sa uplatňuje najmä *k*, a to jednak v podobe *-ík/-ik*, jednak s alternujúcim vokálom *e, o*, teda *-ek, -ok*.

Prípona *-ík/-ik* je v pomenovaniach životných i neživotných mužského rodu: *chlapík, študentík, žiačik, nožík, stolík, nosík, prstík, vláčik, vtáčik, kľúčik, klobúčik, kabátik*.

Prípony *-ok, -ek* sú napr. *chlpok, vlások, hlások, oriešok, briežok, lístok, kúsok, zákusok, hájiček, daždiček, trávniček, chlebiček, kolíček, perníček, sniček, kliček, kostolíček, uzlíček, kufriček, vetriček*.

Zriedkavá je prípona *-ec*: *zvonec, vzorec, stĺpec, klinec, dielec, obrazec, reťazec*. Veľmi často ju možno interpretovať ako derivačnú OB na pomenovanie vecí či nástrojov.

Morféma *k* sa uplatňuje aj pri zdrobňovaní substantív ženského rodu a stredného rodu, v ženskom rode aj pri názvoch osôb. Napr. *žena – žienka, krava – kravka, včela – včielka, lopata – lopatka, loď – loďka, záhrada – záhradka*.

Na ďalšom stupni sa využíva prípona *-ička/-očka*: *žena – ženička, včela – včelička, loď – lodička, guľa – gulôčka, šatka – šatôčka, šálka – šáločka, zima – zimuška, vaňa – vanička*, ako aj prípona *-uška*: *baba – babka – babuška, dcéra – dcéruška*, príp. *-inka/-*

enka: *maminka, dcérenka, panenka*. Expresívny odtienok majú slová s príponou *-uša, -uška*: *mamuša, dcéruška*, v názvoch zvierat: *cifruša, rysuľa, čerňuša*.

V strednom rode je tiež najvýraznejšia prípona *-k*: *oko – očko, ucho – uško, brucho – bruško, telo – tielko, slovo – slovko*, zriedkavejšie býva podoba *-ce*: *slovo – slovce*. Paralelná je prípona *-ičko/-ečko*: *oko – očičko, telo – telíčko, slovo – slovíčko, mlieko – mliečko, mydlo – mydielko, zrkadlo – zrkadielko, mesto – mestečko, miesto – miestečko, námestie – námestíčko, vajce – vajíčko*.

Zriedkavejšia je prípona *-ce*: *nebo – nebce, bidlo – bidielce, hrdlo – hrdielce, sklo – skielce, okno – okience, poleno – polience, plátno – plátence, slnko – slnce, dvere – dverce, pivo – pivce, slovo – slovce*.

Zveličujúce slová, augmentatíva, sa tvoria len príponou *-isko* k životným i neživotným substantívam. Pri životných ide o mužský rod, pri neživotných je niekedy kolísanie: *chlap – chlapisko, muž – mužisko, pes – psisko, kôň – konisko, strom – stromisko, dub – dubisko, budova – budovisko*.

Tretiu sémantému v stupňovacej paradigme tvoria pomenovania skupín ľudí alebo vecí, označované ako kolektíva, menej presne ako hromadné mená. Charakteristická tu je prípona *-stvo*: *muž – mužstvo, žiak – žiactvo, študent – študentstvo, robotník – robotníctvo*. Názvy vecí sú napr. *rastlina – rastlinstvo, zvierat – zvieratstvo*. Paralelná je prípona *-ie*: *lístie, skálie, krovie, stromovie, ovocie, bodľačie, ihličie, šachorie, perie, šášie, lopúšie, kvietie, ôstie, lístie, lanovie, plachtovie, kôrovie, rárožie*. Rámcový onomaziologický typ reprezentujú slová ako *sútyčie, súkolie, súslovie, dvojkoľie, súsošie, súhvezdie*.

Zjemňovacie modifikácie

Aj v adjektívnych modifikačných paradigmách sú tri sémantémy: deminutívna, augmentatívna a zjemňovacia. Pravda, situácia je tu zjednodušená – aj preto, že na opis stačí analýza mužského rodu.

V deminutívnej sémantéme sú vlastne len dve prípony *-učký/-ičký* a na vyššom stupni *-učičký, -ulinký*. Napr. *nový – novučký – novučičký/novulinký, starý – staručký, milý – milučký, malý – maličký – malilinký*. Pre názvy farieb sú charakteristické prípony *-avý,*

-kavý: *biely – belavý, červený – červenkavý, zelený – zelenkavý*, resp. -avý/-ivý: *čierny – černavý – černistý*.

V augmentatívnej sémantéme sa uplatňujú prípony -ánsky a -izný: *vysoký – vysokánsky, vysočizný, hrozný – hrozitánsky*.

V zjemňovacej sémantéme sa uplatňuje prípona -učký/-ušký: *milý – milučký, drahý – drahušký, dobrý – dobrušký/dobručký*.

Deverbatívna paradigma je veľmi jednoduchá. Uplatňuje sa tu prípona -k (*bežkať, skackať, hopkať*), resp. zjemňujúca kombinácia -inkat': *spinkať, buvinkať, hajinkať*. Augmentatívny odtienok je napr. v opakovacích slovesách typu *vykríkať, vyblakovať*.

Mená zamestnania

V tradičnom slovotvornom výskume sa najväčšia pozornosť venuje odvodzovaniu vo vlastnom zmysle, derivácii. Celá oblasť slovnnej zásoby sa síce člení na skupiny typu názvy osôb, názvy vecí a nástrojov, názvy miesta, deja, vlastností, ale v rámci týchto skupín sa vychádza od základových slov a skúmajú sa formálne i obsahové vlastnosti prípon, ktoré danému slovu dodávajú špecifický význam (Horecký, 1959).

Formulujú sa tak isté modely. Napr. model slovesný základ + prípona -teľ. Podľa neho sa tvoria názvy osôb, „ktoré majú určitú stálu funkciu“ (*obsluhovateľ, pozorovateľ*). Často však nemožno presnejšie určiť daný významový odtienok, je tu zrejmý len vzťah k činnosti vyjadrovanej slovesom. O prípone -č sa zase konštatuje, že sa ňou veľmi často tvoria názvy osôb vykonávajúcich činnosť vyjadrovanú slovotvorným základom (*rozbíjač, sliedič*). Inokedy označujú určitú stálu činnosť, chápanú ako zamestnanie (*predavač, natierač, kreslič*). V tejto dikcii sa už naznačuje, že ide o osobitnú skupinu názvov zamestnania.

Zreteľnejšie vymedzenie predstavuje neskoršie členenie názvov osôb podľa činnosti (činiteľské mená, nomina agentis) a podľa predmetu činnosti (konateľské mená, nomina officii – Horecký, 1983). Toto členenie by sa azda mohlo charakterizovať dichotomicky a členiť na dve skupiny: názvy osôb podľa obsahu činnosti (*lekár*) a podľa predmetu činnosti (*murár*).

Treba však zdôrazniť, že v citovanej štúdii sa oveľa zreteľnejšie

prejavuje nedostatočnosť tradičnej aditívnej slovotvornej teórie, lebo pri skúmaní názvov osôb sa nevystačí len s deriváciou. K derivovaným názvom osôb sa pripájajú rozličné diferencujúce prvky, napr. *učiteľ* – *stredoškolský učiteľ*, *učiteľ matematiky*, *riaditeľ* – *generálny riaditeľ* – *riaditeľ činohry*, *technik* – *servisný technik*. V citovanej Horeckého štúdii sa uvádzajú konkrétne prípony a postupy. Kombinuje sa tu odvodzovanie, niekedy aj skladanie a rozvíjanie, pričom ich spája fakt, že v oboch prípadoch ide o aditívny postup.

Pri pomenovaní osôb rozvíjaním je nevyhnutný, ba až neodmysliteľný zakladajúci proces špecializácie. Ten sa vlastne prejavuje aj pri čistej derivácii. Človek, ktorý sa venuje športu, je *športovec*. Ak sa tento športovec venuje plávaniu, je *plavec* a ten sa ešte môže špecializovať podľa štýlu, napr. *prsiar*, *krauliar*. Lekár sa špecializuje napr. ako *kardiológ*, *onkológ*, *ftizeológ*, resp. *internista*, *intenzivista*. Hudobník sa špecializuje na *klaviristu*, *flautistu*, *gitaristu*, *trubkára*, *bubeníka* a pod.

Pri rozvíjaní sa špecializácia vyjadruje rozličnými druhmi prílastkov: *redaktor* – *hlavný redaktor* – *vydávajúci redaktor*, *technik* – *pyrotechnik* – *požiarny technik* – *servisný technik na robotizovanom pracovisku*.

Spoločný rámec pre opis a výklad veľkej skupiny mien zamestnaní (mali by sa skôr označovať ako mená profesií či funkcií) poskytuje onomaziologická teória tvorenia slov, založená na procese rozvíjania onomaziologickej bázy rozličnými onomaziologickými príznakmi (Horecký, 2000). Pravda, funguje tu viacero druhov onomaziologických báz, preto je potrebná ich istá typológia. Ukazuje sa totiž, že ako OB môže fungovať súbor gramém – to je gramatická OB, rozličné derivačné morfémy – derivačná OB, ale aj rozličné slová – to je lexikálna OB.

V skúmaných menách zamestnania sa gramatická OB využíva predovšetkým v neodvedených slovách (*kňaz*, *majster*), ale vo veľkej väčšine prípadov odvodených od pomenovaní vedných odborov: *geológia* – *geológ*, *technika* – *technik*, *fyzika* – *fyzik*, *geometria* – *geometer*, *psychiatria* – *psychiater* (s vkladným e v skupine *tr*). Zriedkavejšie sú prípady ako *psovod*, *delovod*, *letovod*.

Z derivačných onomaziologických báz sa tu využívajú slovotvorné prípony fungujúce vo všetkých troch paradigmách, resp. v ich

personálnych sémantémach: *murár, farmár, záhradník, námorník, chovateľ, vyslanec, šachista, intenzivista, pozitivist, asistent, dirigent*.

Lexikálna OB sa uplatňuje v type majster: *zbornajster, vozmajster, traťmajster*.

Veľkú skupinu, ktorá sa dá ťažko ohraničiť, tvoria mená zamestnania či funkcií s lexikálnou OB, ktorá sa rozvíja osobitnými onomaziologickými príznakmi. Napr. *obchodný manažér, obchodný zástupca, servisný technik, zvarač CO₂, poisťovací poradca, finančný poradca, hlavný sekretár, univerzitný profesor, systémový inžinier, operačný dôstojník*.

Nezhodný prívlastok je v type *obrábač kovov, vedúci oddelenia, vedúci výroby, manažér logistiky, údržbár CNC strojov*.

Zložitejšia onomaziologická štruktúra je v názvoch ako *vedúci reprošúdia, automechanik testovateľ, analyzátor výrobného procesu, vedúci útvaru knižnično-informačných fondov, majster stavebnej činnosti, poradca systémovej architektúry, servisný technik pre výpočtovú a kancelársku techniku, technolog – plánovač výroby, elektronik na robotizovanom pracovisku*.

Ako vidieť z náhodného výberu príkladov, onomaziologické príznaky sa vyjadrujú rozličnými typmi pomenovaní (neodvodených, odvodených i širšie rozvitých). Prítom sa vcelku nerobí rozdiel medzi domácimi a prevzatými slovami, časté sú aj hybridné spojenia. Prenikajú aj adaptované anglické slová ako *manažér*, niekedy je striedanie: *expert – poradca, analytik – analyzátor, predajca – dealer*. Možno tu konštatovať istú dynamiku (napr. ústup slova *leader – predajca*). V dvojiciach ako *kontrolór – kontrolér, operátor – operatér* je zreteľná sémantická diferencia.

Takmer pre všetky mužské mená zamestnania jestvuje ženská podoba. Výnimku tvoria len ženské podoby *hosteska, fitnesska, modelka, letuška*. V odevníctve sa využívajú len ženské podoby v pomenovaní špecialistiek: v Terminológii odevárstva (Hamžík a kol., 1997) sa napr. uvádza dvadsať pomenovaní špecializácie: *obnitkárka, stehovárka, dierkarka, predšívka, zapošívka, krčiar, výšívka*.

Pozoruhodným prejavom dynamiky je zánik niektorých pomenovaní vyvolaný zánikom príslušných špecializácií. Napr. zrušením

či zánikom parnej železničnej dopravy sa prestali používať také špeciálne pomenovania ako *zakurovač*, *podkurovač*, *prihrabávač*, *vymývač*.

Ako vidieť z našich zistení a uvádzaných príkladov, názov mená zamestnania je čisto praktický, vecne nevystihuje želaný význam. Nejde totiž veľmi často vyslovene o zamestnanie, ale o špecializáciu, špecifikáciu podľa vykonávanej práce, často i podľa vykonávanej funkcie. To sa prejavuje aj vo formulácii mnohých inzerátov, kde sa hľadá pracovník na istú pozíciu v rámci daného podniku.

Ďalej vidieť, že skupina mená zamestnania, resp. profesií či funkcií nie je viazaná na jednu slovotvornú paradigmu, ale že sa v nej využívajú všetky derivačné paradigmy: desubstantívna, deverbatívna i deadjektívna. Preto aj za prijateľnejšie východisko pre skúmanie týchto pomenovaní slúži onomaziologická teória štruktúry slovnej zásoby.

Názvy krajín a ich obyvateľov

Problematika názvov krajín a ich obyvateľov je oddávna v pozornosti jazykovedcov, ale aj bežných používateľov jazyka, lebo popri tradičných, klasických typoch takýchto pomenovaní rozširovaním a uľahčovaním medzinárodnej, resp. svetovej komunikácie stále vznikajú fonologicky i morfológicky odlišné typy pomenovaní. Pomerne rýchlo prenikajú aj do nášho dorozumievania. Preto bude vhodné pokúsiť sa o súhrnný pohľad a naznačiť niektoré štruktúrne odôvodnené riešenia v tejto oblasti.

Pod názvom krajina sa obyčajne myslia štáty, ale aj ich politicky, ekonomicky, kultúrno-historicky vymedzené oblasti. Pod tento názov však treba zahrnúť aj názvy kontinentov (*Európa*, *Afrika*, *Arktída*), veľkých i menších zemepisných oblastí typu *Sahara*, *Sibír*, *Zadunajsko*, *Záhorie* a napokon aj názvy miest a obcí, hoci tu sa niekedy objavuje špeciálna problematika.

Pod názvom obyvateľa sa myslia ľudia obývajúci dané krajiny stále (usadene), ale aj prípadní nomádi (Tuaregovia na Sahare, Inuiti na Aljaške).

Typickým a tradičným pomenovaním krajín sú v súčasnej slovenčine názvy so slovotvornou príponou *-sko*, pravdepodobne utvorené aditívne (nie onomaziologickým postupom od bázy) od pomenovania typického, usadlého obyvateľa. Motivujúcim prvkom v takýchto pomenovaniach býva jednoduché, často jednoslabičné pomenovanie obyvateľa: *Srb – Srbsko, Dán – Dánsko, Škót – Škótsko*. Dvojslabičné základy sú v type *Maďar – Maďarsko, Bulhar – Bulharsko, Francúz – Francúzsko*. Niekedy tu nastáva hlásková adaptácia, napr. koncové *-k* sa mení na *-c*: *Turek – Turecko* alebo *cs*, resp. aj *ss* splyva v jedno *s*: *Nemec – Nemecko, Rus – Rusko*. Niekedy sa objavuje len základové, koreňové slovo: *Poliak – Poľsko*. Zložitejší je stav v názve *Slovensko* (porov. ďalej). Okrajovo sem patria aj názvy pomerne malého počtu miest, napr. *Blansko, Lipsko, naše Lazisko*.

Pozoruhodná paralela je v ázijských názvoch typu *Kurd – Kurdistan, Uzbek – Uzbekistan*, kde sa morféomou *-(i)stan* označuje štát, krajina, zem. V názve *Pakistan* sa v základe využíva slovo „čistý“: krajina čistých. Pre nový štát, ktorý mal vzniknúť v Indii, sa svojho času navrhovala podoba *Chálistan* – takisto krajina čistých. Prirodzene, ak v jednej oblasti, ba i v jednom štáte žije viacero národností, je tu aj viacero mien obyvateľov. Napr. v Ruskej federácii žijú *Rusi, Ukrajinci, Bielorusi, Baškiri, Tatári, Čuvaši, Mordvania*, v Spojených štátoch popri množstve imigrantov žijú viaceré indiánske etnické skupiny, napr. *Hopi, Navahovia*, v Nigérii to sú napr. *Hausovia, Jorubovia, Fulbovia* (porov. údaje v monografii V. Krupa – J. Genzor: *Jazyky v priestore a čase*. Bratislava, Veda 1996).

Proti tomuto aditívnemu typu pomenovaní, pri ktorom sa postupuje od názvu obyvateľa k názvu krajiny, stojí dnes oveľa rozšírenejší onomaziologický typ, pri ktorom sa vychádza od onomaziologickej bázy reprezentovanej príslušnou slovotvornou príponou a dopĺňa sa onomaziologickým príznakom, ktorý je reprezentovaný názvom krajiny alebo mesta.

Onomaziologická báza je pritom reprezentovaná troma typmi (podobne ako pri apelatívach).

Gramatická onomaziologická báza sa uplatňuje v názvoch zakončených formálne nulovou morféomou, napr. *Irak, Irán, Honduras, Tunís, Zair*, ale aj v názvoch zakončených na samohlásky: *Európa, Ázia, Kórea, Kolumbia, Tokio, Zimbabwe, Borneo*.

Derivačné onomaziologické bázy (formované špecifickou slovo-
tvornou príponou, ktorá je pevne viazaná na flektívnu paradigmu)
sú v názvoch zakončených na *-ár/-iar*, *-ák/-iak*, *-an*, *-čan*: *Maďar*,
Tatár, *Švajčiar*, *Poliak*, *Rusnák*, *Hanák*, *Slovák*, *Belgičan*, *Afričan*.

Osobitné, gramaticky stvárnené slovo je onomaziologickou bá-
zou v type *Afroameričan*. Bázou tu je slovo *Američan*. V názvoch
typu *Severokórejec*, *Čiernohorec*, *Novozélandčan* však onomazio-
logickým príznakom je dvojslovný názov *Severná Kórea*, *Čierna*
Hora, preto tu ako onomaziologická báza funguje morféma *-an*, *-*
ec. Rozdelenie slovo-
tvorných prípon je vcelku takéto:

Morféma *-ár/-iar* je v domácich názvoch pomerne zriedkavá
(*východniar*, *západniar*). Často má však expresívne zafarbenie,
používa sa v posmešných názvoch: *cibuliari* sú obyvatelia Zohora,
lebo sú známi pestovaním cibule a zeleniny vôbec, *žochári* sú oby-
vatelia Topoľčian (podľa slova *žoch* – veľké vrece), *vraňare* sú
obyvatelia Košíc, *koňare* obyvatelia Prešova.

O niečo častejšia je morféma *-ák/-iak*. Napr. *Záhorák*, *Hanák*,
Spišiak, *Lipták*. V názvoch ako *Bavorák*, *Prešpurák*, *Bratislavák*,
Pražák, *Ostravák* má značne expresívne zafarbenie. Ďalej napr. aj
Prušíak, *Rakušák* popri neutrálnom *Rakúšan*.

Najčastejšia a tradičná je v názvoch obyvateľov morféma *-an*
(variant *-ian* sa tu nepoužíva). Pripája sa k názvom krajín zakon-
čeným na nulovú morfému (*Hondurasan*, *Tunisan*) alebo na
morfému *-a* (*Európan*), resp. *-ia* (*Andalúzia* – *Andalúzan*).
Zmäkčuje predchádzajúce (koreňové) spoluhlásky *t*, *d*, *n*, *k*, *g*, *h*,
ch, preto vznikajú akoby palatalizované varianty *tʲ*, *dʲ*, *ň*, *ʃ*: *Haiti* –
Haitʲan, *Nový Zéland* – *Novozélandʲan*, *Čína* – *Čiňan*, *Čile* – *Čilʲan*.
Nápadnejšie sú palatalizácie guturálnych spoluhlások: *Amerika* –
Američan, *Afrika* – *Afričan*, *Kongo* – *Konžan*. Treba však rozlišovať
„palatalizovanú“ morfému *-čan* v type *Afričan* a skutočne novú
morfému *-čan* v type *Ázijčan*. Patrí sem aj typ *Anglicko* – *Angličan*,
Belgicko – *Belgičan*. Palatalizácia pôsobí aj na skupiny *st*: *Mášt* –
Mášťan, *Pruské* – *Prušťan* (ale *Ústie* – *Úšťan*). Novšie sa tu však
uplatňuje morféma *-čan*: *Kórea* – *Kórejčan* (popri *Kórejec*),
Kolumbia – *Kolumbijčan*, *Zambia* – *Zambijčan*, *Samoa* –
Samojčan, u nás napr. *Partizánske* – *Partizánčan*. Popri
pozemšťan, *mimozemšťan* sa analogicky uplatňujú aj podoby
pozemčan, *mimozemčan*. Až do nezrozumiteľnosti vyúsťuje
podoba *Lipčan* – obyvateľ Lipska.

Niekedy sa objavuje variantnosť *-čan/-ec*, napr. *Kórejčan* – *Kórejec*, *Austrálčan* – *Austrálec*, *Somálčan* – *Somálec*. Vcelku je však morféma *-ec* na ústupe. Spravidla sa využíva pri názvoch na *-ina*: *Ukrajina* – *Ukrajinec*, *Vojvodina* – *Vojvodinec*, *Argentína* – *Argentíneec* aj *Argentínčan*, *Filipíny* – *Filipíneec* aj *Filipínčan*. Často je morféma *-ec* viazaná na predchádzajúcu spoluhlásku *n*: *Japonsko* – *Japonec*, *Laponsko* – *Laponec*, *Albánsko* – *Albánec*. Niekedy je ohlasom latinských slov zakončených na *-anus*: *Kuba* – *cubanus* – *Kubáneec*, *Peru* – *peruanus* – *Peruáneec*, podobne *dalmatinus* – *Dalmatíneec*.

Napokon treba osobitne upozorniť na názov *Slovák*, lebo vyvoláva pozornosť mnohých používateľov slovenčiny pre svoju nepravidelnosť, resp. nepravidelnú slovotvornú štruktúru, a to v oboch smeroch: aj keď sa názov krajiny *Slovensko* odvodzuje od názvu obyvateľa *Slovák*, aj keď sa postupuje opačne, od podoby *Slovensko* k podobe *Slovák*. V prvom prípade treba predpokladať základové slovo *slov-*, podobne ako *pol-* v dvojici *Poliak* – *Poľsko*, pravda, s nezreteľnou alebo zdanlivo neodôvodniteľnou morfému *-en*. Tá sa však objavuje v prídavnom mene *slovenský* a v ženskej podobe od *Slovák* – teda *Slovenka*. Je to taký istý prípad ako *Slovíneec* – *Slovinka* – *slovinský* – *Slovinsko*. Pri „dôslednom“ aplikovaní poučky o analogickom dotváraní názvov by nám ako pomenovanie obyvateľa vyšla podoba *Slovenec*. Preto je pravdepodobnejší druhý prípad: vychádzať od zaužívanej podoby *Slovensko* a hľadať vysvetlenie pre podobu *Slovák*. Tejto otázke sa venovali viacerí naši bádatelia, najmä Š. Ondruš, J. Doruľa a V. Uhlár. Všetci poukazujú na nevyhnutnosť vychádzať zo základu *slov-*, ku ktorému možno pripojiť morfému *-ěn* alebo *-an*, a tak vzniká podoba *slověnín* alebo *slovan*. Uplatňovať tieto podoby v súčasnom pomenovaní Slovenska by však viedlo k narušeniu zásady komunikačnej adekvátnosti, keď treba rozlišovať Slovana ako príslušníka veľkej skupiny slovanských etnických skupín a Slováka ako príslušníka konkrétnej skupiny Slovanov žijúcich pod Tatrami. Ukazuje sa, že dôraz na priamočiaru analógiu, resp. na induktívne usudzovanie (ktoré zdôrazňuje napr. J. Dolník) by viedol k poruchám v komunikácii (v bežnej praxi). Zanedbávanie zásady komunikačnej adekvátnosti (ako ho formuluje J. Horecký v práci *Kultivovanie jazyka*) teda vedie k poruchám, ba niekedy až k nezrozumiteľným, a teda málo

použiteľným tvarom. Len dôrazom na priamočiarosť pri praktickom usudzovaní možno utvoriť také názvy ako *Lipčan* (má to byť obyvateľ Lipska – Leipzigu), *Kapskomešťan* – obyvateľ Kapského Mesta alebo také priamočiare názvy ako *Smolenickonovovešťan*, *Slovenskonovomešťan* od názvov *Smolenická Nová Ves*, *Slovenské Nové Mesto*.

Pri celkovom pohľade na problematiku tvorenia názvov krajín a ich obyvateľov možno pozorovať dve základné tendencie: na jednej strane dotváranie nových názvov na základe onomaziologickej teórie, na druhej strane ústup niektorých morfém po istej etape variantnosti. Názvy utvorené príliš „doslovne“, s využitím všetkých zložiek viacslavných názvov, ostávajú však odsúdené na „živorenie“ v normatívnych príručkách, v praktickom dorozumievaní prevládajú jednoduchšie názvy, aj keď nie sú celkom presné. Veď v úsilí o jednoznačnosť nikto nemôže dokázať, že názov *Angličan* je odvodený z názvu krajiny, ktorá sa oficiálne nazýva Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska. Musí sa odvolať na staroveký názov *Anglia* a cez prídavné meno *anglický* sa dostať k podobe *Angličan*.

III. Neštruktúrne útvary

Príslovky

Príslovky sú slová, resp. spojenia slov (konštrukcie), ktorými sa vyjadrujú okolnosti plynutia deja alebo jestvovania stavu. V súlade s pomenovaním, resp. jeho motiváciou (ad verba) sú to teda isté doplnenia slovesa analogické s prívlastkami, atribútmi, prídavnými menami, ktoré sú doplnením substantíva. Podľa teórie F. Kopečného sú to určenia druhého stupňa, podľa niekoľkých iných autorov ide o valenčné prvky, súčasť slovesnej valencie, resp. intencie. Podľa výskumov F. Mika (1961) však táto teória nepodáva vysvetlenie formálnej zložky adverbíí, významovú zložku vysvetľuje len v istej miere.

V dôsledku dlhého vývinu majú príslovky rozličnú podobu. Od typických prísloviiek typu *hore, dole/dolu* cez ich dotváranie predponami *na-* (*nadol, nahor*), opakovanie (*hore-dole, zle-nedobre, cestou-necestou*), okrajové tvorenie typu *podobrotky, pozlotky*, cez prevod pádových tvarov do adverbíálnej funkcie (*bokom*) až po pravidelné transformácie prídavných mien špeciálnymi formantmi *-e/-o, -y, -ie* v typoch ako *smutne, veselo, slovensky, novšie, ekologicky*.

Ak sa berie do úvahy neobmedzené dotváranie príslovkových tvarov zo základových adjektív, mohol by sa tento proces charakterizovať ako aditívny, podobný modifikačným paradigmám prechýľovania alebo zdrobňovania. Teda ako proces, pri ktorom sa nevychádza z onomaziologickej bázy. Ale prípady ako *strojovo, novákovsky* ukazujú, že aj tu sa uplatňuje typický onomaziologický proces: onomaziologická báza, reprezentovaná príponou *-ovo* a vyjadrujúca predstavu, že ide o nejaký proces týkajúci sa strojov, využívajúci stroje, sa charakterizuje názvom stroja ako onomaziologickým príznakom.

Možno teda povedať, že príslovky sú charakterizované typickou onomaziologickou štruktúrou s typickými onomaziologickými bázami.

Gramatická OB sa uplatňuje dvojako: jednak ako čisto nulová,

v ktorej sú neutralizované (v zmysle E. Paulinyho) gramatické funkcie, ale na druhej strane až špecifikované konkrétnym pádom: Teda gramatická OB 0 v type *hore-0, sem, tam* a gramatická OB inšt. v type *bok-om, stranou*, ba aj rámcová gramatická OB v type *nad-rán-om*, resp. v doplňovacom type *smerom k, smerom od*.

Derivačná OB je charakterizovaná príponami *-e/-o (krásne, milo)* s adjektívnym onomaziologickým príznakom, *-y (slovensky)*, *po -y (po slovensky)*. Treba tu osobitne uviesť aj komparatívnu príponu *-ie/-šie* v type *novšie, múdrejšie* i superlatívnu rámcovú v type *najnovšie*. V desubstantívnom type sa ako rozšírená prípona uplatňuje *-ovo, -ovsky (strojovo, novákovsky)*.

Prehľadne možno zobraziť onomaziologický systém prísloviek takto:

GOB 0: *sem, tu, tam*

GOB INSTR: *bokom, cestou, behom*

GOB INSTR k/od: *smerom k, stranou od*

GOB nad – INSTR: *nadránom*

GOB GEN za – GEN: *za tepla, za svitu, za úsvitu*

GOB do – GEN: *do červena, do naha*

GOB AKUZ: *ráno, večer*

GOB na – AKUZ: *na jar, navečer, napoludnie, na jeseň*

GOB pod – AKUZ: *podvečer*

GOB po – LOK: *popoludní, potme, potíchu*

V derivačnej OB sa uplatňujú tieto prípony:

DOB *-o, -e, -ie, -šie, -ejšie*, rámcová: *naj -šie: milo, tuho, krásne, lepšie, tuhšie, novšie, najnovšie, najlepšie*

DOB *-y, -cky, -sky: nemecky, po -ky: po nemecky, po šarišsky*

DOB *-ky: idúcky, sediačky, po -ky: posediačky, podobrotky*

DOB *-ovo, -ovito: časovo, plánovito*

DOB *-ovsky: synovsky, novákovsky*

DOB *-ne, -ovne: úradne, listovne*

DOB *-úco: prekvapujúco, zarážajúco, horúco.*

Výsledky doterajších výskumov a pokusov o sémantické triedenie prísloviek (Miko, Pauliny, Šikra) možno zhrnúť do špeciálnych príslovkových paradigiem, založených na základných slovných druhoch: deadjektívna paradigma, desubstantívna

paradigma, deverbatívna paradigma a azda aj deadverbálna paradigma.

V deadjektívnej paradigme sa uplatňujú všetky sémantické systémy, sémantémy a v nich príslušné sémy. Na prvom mieste tu stojí sémantéma priestorovej lokalizácie špecifikovaná sémami odpovedajúcimi na otázky *kde, kam, kadiaľ*, potom časovej lokalizácie so sémami odpovedajúcimi na otázky *kedy, ako dlho, odkedy, dokedy*. K nim sa pripája sémantéma príčiny so sémami príčiny, účelu, účinku, prípustky.

V desubstantívnej paradigme je na prvom mieste sémantéma zreteľa so sémami ‚vzhlľadom na, z hľadiska‘, so sémou podoby (*novákovsky*) a miery (*plošne, celoplošne*), ďalej sémantéma prostriedku (*programovo, románovo*).

Do adverbálnych paradigiem možno zaradiť aj stavovú paradigmu so sémantémami stavu (*je tu dusno, je mi smutno*) a sémantému zmeny stavu (*nastalo vidno*).

Číslovky a ich štruktúra

Číslovky sú pomenovania pojmu počtu, ale najmä číselné príznaky objektov, okolností a často aj dejov, vyjadrené slovnou formou. Sú to jazykové znaky (na rozdiel od číslic, čo sú grafické znaky) vyznačené vlastnou onomaziologickou štruktúrou (ktorá sa opiera o formu a obsah, význam) a paradigmatickým usporiadaním i zaradením.

Na pomenovanie počtu sa používajú predovšetkým základné číslovky prvej desiatky (v desiatkovej sústave platnej v našom kultúrnom prostredí), teda 1, 2, 3 ... 10, ktoré tvoria východisko pre pomenovanie všeobecných čísloviek. Nemajú vlastnú onomaziologickú štruktúru, nemajú onomaziologickú bázu a onomaziologické príznaky (nie sú zreteľne motivované). Možno v nich predpokladať len nulovú gramatickú onomaziologickú bázu.

Všeobecne sa uznáva členenie čísloviek na základné, skupinové, radové, násobné a zlomkové. Sporné je vyčlenenie neurčitých čísloviek, lebo svojím vývinom i funkciou sa málo odlišujú od prísloviak (napr. *málo/menej, málo početný*).

Onomaziologická štruktúra slovenských čísloviek

V prvej desiatke základných čísloviek sú neštruktúrované číslovky radu 1 až 10. Číslovky radu 11 až 19 majú derivačnú onomaziologickú bázu *-násť*, v ich onomaziologických príznakoch sú číslovky prvej desiatky. Číslovky radu 20 až 40 majú derivačnú OB *-dsať*, číslovky radu 50 až 90 majú derivačnú OB *-desiat*: *dvadsať*, *tridsať*, *štyridsať*, *päťdesiat*, *šesťdesiat*, *deväťdesiat*.

Základné číslovky môžu byť východiskom, presnejšie môžu fungovať ako onomaziologické príznaky v rozličných názvoch osôb i vecí. Tak derivačná OB *-ka* je v slovách ako *jednotka* (aj v prenesenom význame „najlepší pracovník, člen skupiny“), *osemnásťka* (osemnásťročná dievča), z vecí napr. *dvanásťka* (pivo), *dvadsiatka* (chodecké preteky na 20 kilometrov), plavecká *päťdesiatka*, *stovka*, ďalej *sedemdesiatka* (sedemdesiate narodeniny), derivačná OB *-nik* v slove *dvanásťnik* (črevný útvar duodenum). Funguje tu aj zložená derivačná DOB *-ička*: *sedmička* (pivo), *osmička* (električka). Gramatická onomaziologická báza sa vyčleňuje v slovách ako *sedma*, *osma* (karty).

Väčší počet jednotlivcov mužského rodu – akýsi náznak skupiny – sa vyznačuje osobitnými tvarmi základných čísloviek – *dvaja chlapci*, *traja pretekári*. Vo vyšších hodnotách tu funguje špeciálna gramatická OB *-i*: *piati*, *šiesti*, *desiati*, *dvanásť chlapí* (odchylné *-ia*: *štyria chlapí*).

Väčší počet objektov zoskupených do istého celku sa pomenúva skupinovými číslovkami, v ktorých sa ako derivačná OB uplatňujú prípony *-oje* (*dvoje*) a *-oro* (*desatoro*). Skupinové číslovky fungujú ako onomaziologické príznaky v slovách ako *dvojica*, *trojica*, *pätorka*, *dvanásťorák*.

Onomaziologickú bázu radových čísloviek tvorí vlastne paradigma prídavných mien, ide teda o gramatickú OB, reprezentovanú príponami (resp. paradigmami) *-ý/-y*, resp. *-í/-i* so zabudovaným odkazom na alternáciu *-a/-ia*: *desať* – *desiaty*, *tri* – *tretí*. Radové číslovky fungujú ako onomaziologické príznaky v podstatných menách ako *tridsiatnik*, *desiatnik*, (neživ. *nedeľa deviatnik*), *druhák*, *treťiak*, *siedmak*, v abstr. *šesťdesiatiny* (šesťdesiate narodeniny), v adjektíve *prvotný*, v subst. *prvotina*. Najmä sa však uplatňujú v zlomkových číslovkách typu *tretina*, *desatina*, *dvadsatina*. Od číselných výrazov *nula* a *ix* sú radové

číslovky *nultý, ixtý*, od nich sú odvodené podst. mená *nulka* a *ixka* (hovor.).

Druhové číslovky majú derivačnú OB *-aký*: *dvojaký, štvoraký*, resp. v rozšírenej podobe *-oraký – pätoraký, osmoraký*. Vyskytujú sa aj v adverbiálnej funkcii: *pätorako, dvojako*.

Násobné číslovky sú korelátom adverbiálnych základných čísloviek. Majú lexikálnu OB *-krát* (*dvakrát, stokrát*) alebo *raz* (*jeden raz, dva razy, desať ráz*), ako aj lexikálnu OB *-násobný*: *dvojnásobný, trojnásobne*, ďalej *-itý*: *dvojitý, trojitý*. Vyskytujú sa aj vo funkcii prísloviek: *trojito*. Zriedkavá je prípona *-ný* – napr. *podvojný účtovníctvo*. Špeciálna derivačná OB adverbiálneho typu je *-mo* v slovách ako *dvojmo, štvormo*.

Paradigmatické vzťahy čísloviek

Popri základnej podobe prvej desiatky základných čísloviek jestvujú varianty typické pre radové číslovky typu *prvý, druhý, tretí, štvrtý*, ako aj varianty *jedno, dvoj, troj* typické pre druhotné číslovky, čiastočne aj pre násobné číslovky. Najčastejšie sa tieto varianty využívajú ako pseudoprefixálne morfémy v type *dvojica, dvojplošník, trojčlenka, štvorlístok, dvojdom, štvorzáprah, desaťboj*. Variant *oboj* má špecifický význam „týkajúci sa obidvoch častí rovnakou mierou“: *obojstranný, obojsmerný, obojživelný, obojživelník*.

Podľa uvedených variantných podôb možno číslovky utriediť do troch paradigiem, základnej, radovej a základovej.

V základnej paradigme najvšeobecnejšou sémantémou je číslovková sémantéma s derivačnými OB *-násť* a *-desiat*. V substantívnej sémantéme sa uplatňujú prípony *-ka* (*osemnásťka, dvadsiatka*), *-ník* (*dvojník, tridsiatnik*). V adjektívnej sémantéme sú slová ako *desiaty, dvojitý*. Do adverbiálnej sémantémy patria tvary ako *pätoro, dvojako, dvojmo*.

V radovej paradigme sú takisto sémantémy podľa slovných druhov. Do substantívnej patria slová ako *druhák, tretina*, do adjektívnej sémantémy slová ako *tretí* s príslušnými sémami.

Najrozšírenejšia je základová paradigma s východiskovými variantmi *dvoj* a *štvor*. Patria sem slová ako *dvojča, dvojník, trojica, päťica, päťorka*, zaradené do príslušných sémantém.

Vo funkcii pseudoprefixov sa uplatňuje najmä variant *dvoj*:

dvojtvár, dvojhĺaska, dvojplošník, dvojplatnička, dvojjarsónka, v špeciálnom význame *obojživelník*. Prídavné mená sú napr. *obojpohlavný, obojstranný* s príslušnými adverbiami typu *obojstranne*.

Neohybné slovné druhy

Do skupiny neohybných slovných druhov sa tradične zaraďujú predložky, spojky a častice, niekedy aj citoslovčia. Dôvodom pre takéto zoskupenie je práve neohybnosť, ktorá zrejme súvisí s neprítomnosťou gramatických, predovšetkým morfológických kategórií. Slová charakterizované ako neohybné, resp. agramatické nemajú lexikálny význam, preto nemajú ani onomaziologickú štruktúru. Ich funkciou teda nie je pomenovanie objektov, ale označovanie vzťahov. Jednako to však sú jazykové znaky, ktoré majú morfematickú štruktúru, vyjadrovanú jednou morfému (*na, ak, azda*), ale nezriedka aj spojením viacerých morfém, resp. aj viacerých samostatných slov. Jestvujú aj polárne spojené sústavy typu *jednak – jednak, buď – alebo*.

Charakteristickou črtou neohybných slov je však polyfunkčnosť a často aj polysémantickosť. Napr. *len* sa charakterizuje ako častica i spojka, *ale* je spojka i častica, podobne *keď, nech, neraz, no, nuž, že*. Spojkou *len* sa slová pripájajú, determinujú, podmieňujú, časticou *len* sa výrazy uvádzajú, nadväzujú, zdôrazňujú i hodnotia.

Najjednoduchšiu funkciu majú útvary spájajúce, resp. pripájajúce rovnorodé výrazy. Sú to tradičné priradovacie spojky. Spájajú sa nimi jednotlivé výrazy bez ohľadu na ich lexikálny význam, jedinou podmienkou je rovnaká gramatická, resp. slovnodruhová vlastnosť. Napr. *otec a syn, malý i veľký, spievať aj recitovať*.

Známe členenie na spojky zlučovacie, vylučovacie, ale aj odporovacie vychádza z poznania ich funkcie pridávať k základnej pripájajúcej funkcii aj funkciu vymedzovať, odporovať alebo vylučovať. Napr. *krátky, ale zaujímavý, drevený alebo betónový*. K týmto trom funkciám sa dá pripojiť výraz stupňovania. Stupňovacie

spojky teda nie sú osobitný druh pripájacích výrazov, ale sú to útvary hodnotiace jestvujúce významy.

Na rozdiel od pripájacích výrazov iné neohybné výrazy majú determinačnú funkciu, sú to determinátory. Túto funkciu majú predložky ako adnominálne determinátory substantív, spojky (tradične podradovacie) ako slovesné determinátory (spresňujú vzťah procesu k jazykovému prejavu) a častice ako textové determinátory.

Predložky lokalizujú procesy a stavy vzhľadom na daný zvolený objekt (referenčný bod) jednak horizontálne (*pred – za, popri, pozdĺž*), jednak vertikálne (*pod, nad*). Podobne pri determinovaní smeru procesu *pred, nad, pod*, osobitne vnútri objektu, do vnútra objektu (*v, vnútri*).

Determinujúcim prvkom tu však nie je sama predložka, ale vždy v spojení s istou pádovou morféomou: *na (dom)e, za (dom)om, popri (dom)e*.

Základná determinácia sa spresňuje predložkou *po* vo výrazoch ako *ponad, popod, poza, popri*. Na spresnenie smeru na otázku *odkiaľ* sa využíva predložka *z*, pravda, písaná v asimilovanej podobe *s: spredu, spoza, spopod*.

Spojky ako determinátory sa spájajú s určitými tvarmi slovesa (*povedal, že príde, že napíšeme, že musíte prísť*), niektoré však (s časticou *by*) výlučne s *l*-ovými tvarmi. Ostatné funkcie a vzťahy sa vyjadrujú zámenom (*prosím, aby si napísal, aby si napísala, aby ste napísali*). Vyjadruje sa tak najmä zhoda v rode a čísle.

Funkčná oblasť spojok sa môže vymedziť alebo obmedziť časticami: *len aby, ani keby* (zahrnujúce, vysvetľujúce, vyčleňujúce). Spravidla vyjadrujú postoj hovoriaceho, majú teda modálnu, postojovú funkciu. Častice sa vzťahujú vcelku na vecný obsah výpovede (pri hodnotení) alebo len na jediný výraz.

Všetky neohybné slovné druhy sa dotvárajú rozličnými slovami: *v oblasti výskumu, v prípade ak, v súvislosti s výkladom* a *pod*.

Citoslovčia čiže interjekcie

Citoslovčia čiže interjekcie sa bežne vymedzujú ako amorfné

slová vyjadrujúce pojmovo nespracované zážitky z oblasti citu a vôle. Toto vymedzenie však vyvoláva určité pochybnosti. Sotva možno uznať, že ide o amorfné slová, lebo istú podobu majú. Ani Mistríkovo doplnenie, že ide o beztvaré v širokom zmysle (teda azda beztvarové?), tým menej o neartikulované zvuky. Keby boli neartikulované, nemohli by v takej širokej miere fungovať v jazykovej komunikácii. Správne tu poznamenáva E. Pauliny (1981), že označujúce tu nie je nezávislé od označujúceho.

Pri hlbšej analýze sa však ukazuje, že práve pri rešpektovaní uvedenej znakovkej povahy sa výrazy bežne zahrňované do triedy citosloviec zreteľne členia na viacero typov. Najzreteľnejšie sa vyčleňujú onomatopoické (zvukomalebne) slová, ale ani citoslovčia a interjekcie netvoria jednotnú skupinu. Najvýraznejší rozdiel sa črtá už v bežnom členení na citové a vôľové, pričom sa však neberie do úvahy časté fungovanie citosloviec ako vetných ekvivalentov.

Na rozdiel od neohybných slovných druhov, ktoré sú charakterizované tým, že nemajú onomaziologickú funkciu ani štruktúru, majú však morfematickú štruktúru, citoslovčia nemajú pomenovacia funkciu, teda ani onomaziologickú štruktúru, ale zároveň na rozdiel od neohybných slovných druhov majú výraznú komunikačnú funkciu. Preto je odôvodnené vychádzať pri ich vymedzovaní z komunikačnej teórie, najmä zo známych komunikačných funkcií, zobrazovacej, vyjadrovacej a apelovej. Zobrazovaciu funkciu majú predovšetkým onomatopoické slová typu *crnk*, *bim-bam*, vyjadrovaciu funkciu majú citové, subjektívne citoslovčia, lebo vyjadrujú duševné, citové stavy komunikanta, apelová funkcia je výrazná v tzv. objektívnych citoslovciach. Patrí sem najmä skupina výrazov zahrňujúca povely, príkazy a zákazy pri komunikácii so zvieratami. Nepriamo sa apelová funkcia vyjadruje apelom, výzvou, vzývaním živých, obyčajne vyšších, resp. nadprirodzených bytostí (*Ježiš Mária*, ale aj *do čerta*).

Onomatopoické slová nemajú pojmový obsah, ani onomaziologickú štruktúru. Sú prevažne jednoslabičné, majú však aj viacslabičnú štruktúru: *bam*, *crn*, *cingilingi*. Možno rozlišovať napr. vokalické, konsonantické a konsonanticko-vokalické onomatopoické slová (Chripko). V prozaických textoch sa dotvárajú napr. kvôli rýmu: *ťap-ťap-ťapušky*, *išli páni na hrušky*. V

piesni napr. *cingi-lingi bom*.

Slabičnú štruktúru majú aj citové, subjektívne citoslovčia. Ich význam je však neobyčajne vágny, dá sa špecifikovať podľa situácie a kontextu. Už A. Bernolák uvádza niekoľko špecifikácií. J. Chripko pri výkladoch o citoslovciach zisťuje až 25 špecifikácií, napr. odporovanie, veselosť, trpkosť, žartovnosť, mudrovanie atď. Tým sa jasne ukazuje, že ich hlavným znakom je funkcia vyjadrovať stavy vedomia u komunikantov.

Naproti tomu vôľové, objektívne, apelové citoslovčia tvoria isté vyhranenejšie skupiny, napr. na komunikáciu so zvieratami: *pr, hjo, hota, éha, ua, uahó, heš, šic, pi-pi-pi*. K tejto skupine možno priradiť aj slovné povely typu *hľadaj, dones, aport, k nohe*.

Apelovú funkciu majú od pôvodu aj odvolávky na vyššie, nadprirodzené bytosti: *bože, prebože, bože môj, Ježiš, Ježiš Mária Jozef*, ale aj *do čerta, paroma, anjela tvojho* (aj v maďarskej podobe *azand'alát, azapát*). Pôvodná morfematická štruktúra tu často podlieha deformácii, resp. zahmlievaniu.

Osobitnú skupinu tvoria pôvodné vetné výrazy, nesúce ešte stopy syntaktickej štruktúry typu *na moj dušu, na moj veru, daj sa mi svete*. To vlastne už nie sú citoslovčia, ale ekvivalenty viet, ktoré sa vkladajú (interjikujú) do diskurzu. Majú vlastne veľmi často fatickú funkciu. Tvoria teda skupinu interjekcií vo vlastnom zmysle.

Literatúra

BERNOLÁK, A.: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil J. Pavelek. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda 1974.

ČECHOVÁ, M. a kol.: Čeština. Řeč a jazyk. Praha 1996.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha 1962.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině II. Praha 1965.

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazyková funkcia. Levoča: Modrý Peter 1993.

HORECKÝ, J. – BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.

HORECKÝ, J.: Poznámky o celostnom význame pádov v latinčine. In: *Linguistica Slovaca* IV. – VI., 1946 – 1948, s. 44 – 55.

HORECKÝ, J.: Znovu o celostnom význame pádov v latinčine. In: *Issues of Valency and Meaning*. Praha: Karolinum 1998, s. 181 – 184.

HORECKÝ, J.: Anthropos zoon dialogikon. In: *Issues of Valency and Meaning*. Praha: Karolinum 1998, s. 259 – 263.

HORECKÝ, J.: Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. In: *Slovo a slovesnosť*, 60, 1999.

HORECKÝ, J.: Onomaziologická teória tvorenia slov. In: *Studia Academica Slovaca*, 30, 2001, s. 109 – 115.

HORECKÝ, J.: Semantics of Derived Words. Sémantika odvodených slov. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 1994.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná štruktúra slova. In: Ondrus, P. – Horecký, J. – Furdík, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk*.

Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 85 – 144.

HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.

HORECKÝ, J.: Vzťah pojmu a termínu. In: Jazykovedný časopis, 1960, roč. 11, č. 2, s. 97 – 102.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno, prídavné meno, sloveso. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959.

HORECKÝ, J.: Paradigmatika v tvorení slov. In: Jazykovedný časopis (v tlači).

CHRIPKO, J.: Interjekcie. In: Slovenská reč, 1939/40 – 1940/41, roč. 8 – 9.

LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava: Štátne pedagogické nakladateľstvo 1950.

MASÁR, I.: Ako pomenúvame v slovenčine. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000.

MIKO, F.: K problematike prísloviek. In: Jazykovedný časopis, 1961, roč. 12, č. 1, s. 20 – 23.

NIŽNÍKOVÁ, J. – SOKOLOVÁ, M. a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Prešovská univerzita 1998.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Opis jazykového systému. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 6 – 11.

ŠIKRA, J.: Sémantika slovenských prísloviek. Bratislava: Veda 1981.

ŠTEKAUER, P.: An Onomasiological Theory of English Word-Formation. Amsterdam/Philadelphia: J. Benjamins 1998.